

DEZINFORMACJA CZY WARTOŚCI NARODU ROSYJSKIEGO – CO PODTRZYMUJE PUTINOWSKĄ WOJNĘ NA UKRAINIE

Anna ZAGÓRSKA, *cyran.a@wp.pl*, ORCID 0000-0002-9236-1924
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

DOI 10.5604/01.3001.0054.2999

Streszczenie: W artykule skupiono się na przedstawieniu zjawiska - dezinformacja jako narzędzie rosyjskiej wojny hybrydowej oraz, wynikający z tego stosunek społeczeństwa rosyjskiego wobec wojny w Ukrainie. Dezinformacja czy ideologizacja społeczeństwa rosyjskiego (propaganda) sprawiły, że dla większości Rosjan Putin jest źródłem tożsamości oraz punktem odniesienia dla ich podmiotowości. Autor artykułu wskazuje, że zróżnicowanie poglądów, jak również uznawanych wartości kształtuje opinie wśród społeczeństwa rosyjskiego, zaś wieloletnia manipulacja owego skutkuje nie zawsze obiektywnym spojrzeniem na dany temat czy sytuację obywateli państwa Putina?

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo wewnętrzne, wojna hybrydowa, bezpieczeństwo społeczne, dezinformacja

1. Wstęp

Od zarania dziejów natura bezpieczeństwa międzynarodowego nie zmienia się. Jest ono determinowane rywalizacją bądź czynnikami o innym podłożu, np. religijnym, etnicznym, kulturowym itp. W XXI wieku radykalnie zmienia się jednak *modus operandi*, czyli rodzaje zagrożeń oraz sposoby prowadzenia działań wojennych. Na szczególną uwagę zasługują działania hybrydowe prowadzone przez putinowską Rosję. Jednym z kluczowych instrumentów prowadzonej przez Rosję Putina wojny hybrydowej jest dezinformacja, zarówno wewnętrzna jak i zewnętrzna. W tym kontekście bardzo trafne wydaje się być stwierdzenie znanej ukraińskiej pisarki i poetki Oksany Zabuzko: „*zdaniem której obecnie w celu wygrania wojny nie potrzeba bombardować miast, a wystarczy zbombardować ludzkie mózgi*”. Choć widoczne gołym okiem skutki działań militarnych wydają się niezmiennie, to zarówno niszczenie przez Rosjan ukraińskiej infrastruktury krytycznej jak i ideologizacja oraz zakrojone na szeroką skalę działania dezinformacyjne tworzą nowe oblicze wojny opartej na działaniach, stanowiących połączenie (hybrydę) środków konwencjonalnych i niekonwencjonalnych, militarnych i niemilitarnych. Choć niekonwencjonalne działania wojenne znane były również w odległych czasach obecnie nowoczesna wojna hybrydowa zyskała na znaczeniu, zwłaszcza w przypadku działań prowadzonych przez Rosję od czasu „panowania” Putina. Wojna hybrydowa i będące jej ważnym elementem działania dezinformacyjne opierają się głównie na wykorzystaniu podmiotów niepaństwowych oraz nowoczesnych technologii informacyjno-telekomunikacyjnych (TIK). W przypadku obecnych działań Rosji pod dyktando Putina wojna z Ukrainą nabrała charakteru „wojny totalnej” bez jakichkolwiek ograniczeń etyczno-moralnych i prawnych. Także w kwestii dezinformacji obejmuje ona nie tylko podmioty niepaństwowe, ale całą sferę dezinformacyjnych i ideologicznych działań podmiotów państwowych. Przykładem mogą być oficjalne wypowiedzi kluczowych rosyjskich polityków, np.

Ławrowa, czy Miedwiediewa dotyczące „wyzwalania Ukrainy spod faszystowskiej okupacji”. Pomijając kwestie „brudnych” działań strony rosyjskiej obecna wojna w Ukrainie ma wszystkie cechy wojny hybrydowej łączącej działania konwencjonalne i niekonwencjonalne, rozwiniętej o działania dezinformacyjne i psychologiczne. Skuteczność tego rodzaju strategii i metod działania potwierdziła dokonana przez Rosję w 2014 roku aneksja Krymu, w której wykorzystane zostały między innymi „nieidentyfikowalne” siły militarne oraz ówczesna słabość polityczna Ukrainy (polaryzacja społeczno-polityczna) tworząca podatny grunt dla dezinformacji. Agresja Rosji na Ukrainę oraz spectrum działań podejmowanych przez stronę rosyjską towarzyszące toczącej się wojnie wymykają się dotychczasowym definicjom wojny hybrydowej, a raczej kreują nowy jej obraz. Na pierwszy plan wysuwa się bezpardonowa, brudna dezinformacja oraz brak poszanowania jakichkolwiek praw. Nie ma również charakterystycznego dla wojny hybrydowej zatarcia granicy pomiędzy wojną i pokojem.

Wojna hybrydowa jest pojęciem stosunkowo nowym, definiowanym głównie na podstawie jej cech. Zasadniczym jej celem jest osiągnięcie synergii zastosowanych środków, np. rosyjskie ataki na infrastrukturę energetyczną i pozbawienie prądu 10 mln mieszkańców Ukrainy w przededniu zimy. Jednocześnie wzmacniane są działania dezinformacyjne obarczające winą stronę ukraińską za sprowokowanie tej wojny. Cechą charakterystyczną działań hybrydowych prowadzonych przez Rosję pod dyktando Putina jest świadome tworzenie ich niejednoznaczności i niejasności. Cel dezinformacji w tym obszarze to utrudnianie dokonywania atrybucji, ich prawidłowej interpretacji i oceny oraz podejmowania właściwych reakcji. Działania te kierowane są do władz Ukrainy, jak i do podmiotów stosunków międzynarodowych oraz społeczeństw (rosyjskiego, ukraińskiego i społeczności międzynarodowej)¹. Konkludując, dokonująca się na naszych oczach redefinicja zagrożeń i wojny to jednocześnie redefinicja współczesnego bezpieczeństwa, które można dziś określić „bezpieczeństwem hybrydowym” (określenie własne).

Funkcjonujące w sferze teoretycznej pojęcie wojny hybrydowej² nabrało ogromnego znaczenia w związku z wojną z fundamentalistami islamskimi (tzw. Państwo Islamskie)³ oraz z różnego rodzaju działaniami Rosji zmierzającymi do aneksji Półwyspu Krymskiego. Jej redefinicja dokonuje się w kontekście różnego rodzaju działań Rosji związanych z prowadzoną wojną w Ukrainie, potwierdzając tym samym znaczenie „hybrydy” rozumianej jako zbiór zróżnicowanych, często niepasujących do siebie elementów oraz środków militarnych i niemilitarnych⁴. Znamionym jest fakt, że trwająca wojna w Ukrainie oraz podejmowane w jej ramach

¹ A. Bilal, *Wojna hybrydowa - nowe zagrożenia, złożoność i „zaufanie” jako antidotum*, NATO Review, 30 listopada 2021, <https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2021/11/30/wojna-hybrydowa-nowe-zagrozenia-zlozonosc-i-zaufanie-jako-antidotum/index.html>, [dostęp: 17.11.2022].

² Po raz pierwszy określenia „Wojna hybrydowa” użył William J. Nemeth w swojej pracy: „Future war and Chechnya: A case for hybrid warfare”, Monterey, CA 2002. Pojęcie to było w kolejnych latach rozwijane przez analityków i teoretyków wojskowości, głównie amerykańskich i rosyjskich.

³ Twórcami koncepcji „wojny hybrydowej” są amerykańscy analitycy wojskowi, a nie Rosjanie jak jest to przedstawiane w powszechnej opinii jak również w mass mediach. Pierwotnym zamysłem tej koncepcji było wykorzystanie jej jako odpowiedź na działania terrorystów. Doświadczenia w zakresie wojny hybrydowej amerykańscy żołnierze zdobyli w czasie misji i udziału w konfliktach w Iraku i Afganistanie. W ujęciu teoretycznym model miał posłużyć do skuteczniejszego wyjaśniania rzeczywistości współczesnych wojen i działań hybrydowych, na podstawie: A. Gruszczak, *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [w:] W. Sokała, B. Zapala (red.), *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2011, s. 11.

⁴ *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2008, s. 518.

działania hybrydowe (zwłaszcza dezinformacja) są realizowane przez państwo (Rosję), a nie jak dotychczas przez podmioty niepaństwowe bądź ukryte (np. „zielone ludziki”).

Spśród wielu teorii wojny hybrydowej na uwagę zasługuje koncepcja rosyjskiego generała Walerego Gierasimowa⁵ oraz koncepcja byłego oficera armii amerykańskiej Franka G. Hoffmana⁶ (obecnie analityka wojennego). Te dwie koncepcje są najczęściej wykorzystywane przez analityków współczesnych wojen. Koncepcja Gierasimowa traktowana jest w Rosji jako „doktryna Gierasimowa” i stanowi przykład zastosowania koncepcji wojny hybrydowej i sposobu myślenia o wojnie w praktyce jej prowadzenia w Ukrainie. Podkreślenia wymaga fakt, że w swoim opracowaniu autor ten nie posługuje się pojęciem „wojna hybrydowa”, choć wskazuje na wszystkie jej cechy oraz zasady prowadzenia „nowoczesnej wojny”. Jednym z najważniejszych narzędzi jest jego zdaniem manipulowanie nastrojami społeczeństwa, zwłaszcza ludności zamieszkującej obszar ogarnięty konfliktem. Takie oraz inne działania niemilitarne mają poprzedzać użycie sił militarnych w celu osiągnięcia ostatecznego zwycięstwa. Gierasimow podkreśla znaczenie działań propagandowych i dezinformacyjnych z wykorzystaniem nowoczesnych technologii TIK, prowadzonych między innymi w celu manipulowania nastrojami ludności oraz zdobycia jej przychylności. Takie działania poprzedzające agresję militarną podejmowane były przez Rosję od kilku lat nie tylko wśród ludności zamieszkującej Półwysep Krymski, ale na całym terytorium Ukrainy oraz innych państw ościennych, np. Białorusi. Eksperti podkreślają, że jednym z kluczowych czynników sukcesu rosyjskiej inwazji i aneksji Krymu była właściwie wykorzystana informacja i umiejętnie zorganizowana propaganda, umożliwiające skuteczne działania dezinformacyjne. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj swego rodzaju podporządkowanie decydentów i społeczności międzynarodowej dzięki umiejętnej dywersji politycznej i ideologicznej oraz oddziaływaniu psychologicznemu na te podmioty⁷. Skuteczność tych metod potwierdza trwająca obecnie wojna w Ukrainie, zwłaszcza w kwestii poparcia i przyzwolenia społeczeństwa rosyjskiego dla działań militarnych i niemilitarnych podejmowanych przez Putina. Konflikt krymski i wojna w Ukrainie pokazały, że Rosję należy uznać za „pioniera” i „lidera” działań propagandowych i dezinformacyjnych.

W kraju tym wojna informacyjna funkcjonuje jako zorganizowany i sformalizowany system podmiotów (organy państwowe, podmioty niepaństwowe, media, instytucje naukowe, itp.) odpowiedzialnych za opracowanie oraz wdrażanie strategii wojny informacyjnej, działań propagandowych, ideologizacyjnych i dezinformacyjnych. Kształtowanie proputinowskich poglądów oraz manipulowanie ludźmi obejmuje zarówno społeczeństwo rosyjskie i ukraińskie, jak

⁵ В. Герасимов. *Ценность науки в предвидении. (Znaczenie nauki w przewidywaniu)* „Военно-промышленный курьер” z 27 II 2013 r., no. 8(476), https://vpk.name/news/85159_cennost_nauki_v_predvidenii.html, [dostęp: 20.11.2022]; Walerij Wasiljewicz Gierasimow to rosyjski generał pełniący od 9 listopada 2012 roku funkcję Szefa Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych Federacji Rosyjskiej oraz zastępcy Ministra Obrony Federacji Rosyjskiej. Dowodzone przez niego wojska dokonały 24 lutego 2022 roku inwazji na Ukrainę, znanej w Rosji oficjalnie jako „wojskowa operacja specjalna” (ros. специальная военная операция). Żołnierze rosyjscy oskarżani są przez Ukrainę oraz przez środowisko międzynarodowe o dokonywanie zbrodni wojennych, szerzej na ten temat: A. Rącz, *Russia's Hybrid War in Ukraine – Breaking the Enemy's ability to resist*, Helsinki 2015, s. 27-47; *Совет Безопасности Российской Федерации*, <http://www.scrf.gov.ru>; K. Sobczak, *Trybunał ONZ rozpatruje skargę przeciwko Rosji*, Prawo.pl, 8 marca 2022, <https://www.prawo.pl/prawo/skarga-przeciwko-rosji-w-trybunale-onz,513886.html>, [dostęp: 20.11.2022].

⁶ F.G. Hoffman, *Conflict in the 21st century: Rise of the Hybrid Wars*, Arlington 2007, https://www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf, [dostęp: 20.11.2022].

⁷ J. Darczewska, *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku*, „Punkt Wzroku” 2014, nr 42, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, s. 5-6.

i społeczność międzynarodową. Zasadniczym celem oddziaływania propagandowo-informacyjnego jest kształtowanie pozytywnego wizerunku Rosji, która stała się „oblężoną twierdzą”, a agresja na Ukrainę to próba wyzwolenia narodu ukraińskiego spod „reżimu faszystowskiego”. W swoich działaniach dezinformacyjnych i propagandowych Rosja umiejętnie wykorzystuje mniejszości narodowe na terenach do których aspiruje⁸. Obok działań propagandowych i presji informacyjnej bardzo skutecznym narzędziem prowadzenia wojny przez Rosję jest presja polityczna oraz środki ekonomiczne służące do wywierania wpływu na otoczenie międzynarodowe, np. kwestie dotyczące zaprzestania dostaw surowców energetycznych do państwa Unii Europejskiej. Do najbardziej znanych, wykorzystywanych przez Rosję działań propagandowych i dezinformacyjnych należą: celowo prowokowane ruchy i incydenty migracyjne, ingerencje w wybory innych państw, np. w wybory prezydenckie w USA, dyskredytowanie polityków nieprzychylnych putinowskiej Rosji itp.⁹.

Rzeczywistość pokazuje jak silną bronią jest dezinformacja i manipulowanie poglądami społeczeństwa. Bez umiejętności w zakresie wykorzystywania działań informacyjnych nie można dziś wygrywać wojen. Bardzo duże znaczenie ma komunikacja oraz relacje państwo – społeczeństwo, a także wojsko - ludność cywilna. W tym obszarze zarówno Polska jak i kraje NATO oraz UE stoją obecnie na przegranej pozycji, ponieważ Rosja jest niekwestionowanym liderem kampanii i działań dezinformacyjnych¹⁰.

Niniejsza praca jest próbą znalezienia odpowiedzi na pytanie czy społeczna legitymizacja prowadzonej przez Władimira Putina wojny w Ukrainie wynika z niewiedzy Rosjan spowodowanej dezinformacją, czy też poparcie dla tych działań jest odzwierciedleniem postaw społeczeństwa rosyjskiego opartych na wartościach „człowieka prywatnego”.

2. Dezinformacja jako narzędzie rosyjskiej wojny hybrydowej

Skuteczność działań dezinformacyjnych Rosji uwidocznili już jej konflikt z Gruzją w 2008 roku, kiedy to powszechnie uważano, że Rosja jest w tym konflikcie stroną mniej agresywną¹¹. Do takiego odbioru doprowadziły głównie działania dezinformacyjne Rosji prowadzone z wykorzystaniem nowoczesnych technologii, przedstawiające Gruzję jako agresora wobec Osetii. Kontynuowanie przez Rosję inwazji na Gruzję i dalszy rozwój wydarzeń poglądy te poddały weryfikacji. Korzystając z pomocy podmiotów zagranicznych, zwłaszcza zachodnich agencji medialnych, Gruzja skutecznie przeciwstawiła się rosyjskiej dezinformacji, poprawiła swój wizerunek¹², a następnie ukształtowała i utrwaliła wizerunek Rosji jako agresora w tym konflikcie. Miało to tym większe znaczenie, że to właśnie Gruzja poprzez szereg incydentów granicznych

⁸ F.G. Hoffman, *Conflict in the 21st century: Rise of the Hybrid Wars*, Arlington 2007, s. 18-42; Przykładem wykorzystania mniejszości narodowych na terenach do których Rosja aspiruje są między innymi wydarzenia w Ukrainie, takie jak: utworzenie tzw. separatystycznych republik donieckich: Ługańskiej Republiki Ludowej i Donieckiej Republiki Ludowej czy referendum w sprawie przyłączenia Krymu do Rosji, za: Ł. Skoneczny, *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2016, nr 14, s. 39-49.

⁹ J. Darczewska, *Środki aktywne jako rosyjska agresja hybrydowa w retrospekcji. Wybrane problemy*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2018, nr 18(10), s. 40.

¹⁰ M. Chilczuk, *Dezinformacja – oręż wojny hybrydowej*, Polska Zbrojna, 17 września 2021, <http://polskazbrojna.pl/home/articleshow/35330?t=Dezinformacja-orez-wojny-hybrydowej>, [dostęp: 17.11.2022].

¹¹ K. Kurczab-Redlich, *Głową o mur Kremla*, Wydawnictwo: W.A.B., Warszawa 2007, s. 103.

¹² E. Iasiello, *Russia's Improved Information Operations: From Georgia to Crimea*, „Parameters” 2017, Vol. 47, No. 2, s. 52-54.

dała się sprowokować Osetyjczykom i rozpoczęła walki. Gruzini nie zdawali sobie wówczas sprawy z umiejętności Rosjan w walce informacyjnej oraz z siły działań dezinformacyjnych, rozpoczynając tak naprawdę wojnę przeciwko sobie¹³. Konflikt rosyjsko-gruziński po raz pierwszy pokazał ogromne znaczenie systemów informatycznych i internetu w prowadzeniu działań dezinformacyjnych. Doświadczenia „gruzińskie” wykorzystane zostały w konflikcie Rosji z Ukrainą zarówno w czasie aneksji Krymu w 2014 roku, jak i w obecnie toczony wojnie z Ukrainą. Aby przedstawić Ukrainę w złym świetle, Rosja utworzyła w Petersburgu biuro, w którym pracowało 250 rosyjskich „trolli”, z których każdy publikował dziennie od 50 do 100 dezinformacyjnych wpisów dyskredytujących Ukrainę oraz jej zwolenników, zwłaszcza rosyjskich opozycjonistów¹⁴. Warto dodać, że już wówczas (od 2014 roku) Ukraina podejmowała kontradziałania w obszarze rosyjskiej dezinformacji poprzez swoje serwisy informacyjne, jak np.: InformNapalm czy Stopfake.org. Jednym z ważnych obszarów rosyjskiej aktywności dezinformacyjnej było kreowanie separatystycznych nastrojów wśród mieszkających na Ukrainie Rosjan. Działaniom dezinformacyjnym sprzyjały wdrażane od czasu aneksji Krymu doktryny Igora Panarina i Aleksandra Dugina – teoretyków o skrajnie imperialistycznych poglądach i geopolitycznych koncepcjach¹⁵. Dla przykładu według Dugina agresja Rosji na Ukrainę miała być interwencją Rosji, w obronie rosyjskiej mniejszości” (taką oficjalną przyczyną agresji na Ukrainę podaje Rosja). Zwolenników pomarańczowej rewolucji oraz aspiracji Ukrainy do Unii Europejskiej, Rosja i środowisko prorosyjskie (m.in. partia W. Janukowycza) określały wówczas mianem „faszystów”¹⁶. Podobnie jak w przypadku konfliktu z Gruzją, tyle że na większą skalę, techniki dezinformacyjne zostały wykorzystane przez Rosję w 2014 roku w czasie hybrydowej operacji krymskiej.

Działania dezinformacyjne są dostosowywane zarówno do danego kontekstu (np. podłoża konfliktu), jak i do podmiotu działań (podmiotu wobec którego są one prowadzone, adresata przekazu informacyjnego). Jednym z przykładów działań dezinformacyjnych prowadzonych w czasie operacji krymskiej było rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji o dezercji żołnierzy ukraińskich i ich przechodzeniu na stronę rosyjską czy informacja o tym, że operacja krymska miała zapobiec zajęciu rosyjskich baz wojskowych na Krymie przez NATO. Sytuacja taka i dominacja ukraińska stwarzałyby zagrożenie dla rosyjskojęzycznej ludności zamieszkującej Półwysep Krymski¹⁷. Dezinformacja i wojna psychologiczna z Ukrainą kontynuowana była przez Rosję także po zajęciu Krymu, np. poprzez deprecjonowanie wizerunku państwa ukraińskiego, legalności władz czy poprzez konfliktowanie ludności ukraińskiej z innymi grupami

¹³ I. Matcharashvili, *Wojna rosyjsko-gruzińska. Wojna, która nie wstrząsnęła światem*, Wydawnictwo NapoleonV, Oświęcim 2013, s. 42–60; 81.

¹⁴ Sprawa ta ujrzała światło dzienne w 2015 roku dzięki publikacjom fińskiej dziennikarki Jessikki Aro, która od 2014 roku zaczęła badać prorosyjskie trolle internetowe (padła również ich ofiarą). Jak podaje autorka, w specjalnie przygotowanym biurze w Petersburgu pracowało 250 osób, z których każda publikowała dziennie 50-100 wpisów atakujących rosyjskich opozycjonistów i przedstawiających w złym świetle Ukrainę, zwłaszcza jej władze. Wpisy dokonywane były z fałszywych kont, publikowane w językach potencjalnych odbiorców na najpopularniejszych serwisach i portalach społecznościowych, takich jak: Facebook, Bloomberg, CNN, YouTube, The Guardian czy Kyiv Post. Dziennikarka była inwigilowana i nękana w sieci przez prorosyjskich działaczy i rosyjskich agentów.

¹⁵ K. Kraj, *Kryzys ukraiński. Nowe spojrzenie na wojnę – z rosyjskiej perspektywy*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 2, s. 25–38.

¹⁶ J. Darczewska, *The Anatomy of Russian Information Warfare. The Crimean Operation. A Case Study*, “OSW Point of View” 2014, No. 42, s. 7–8, 25–29, 31.

¹⁷ R. Reczkowski, *Operacja krymska – rosyjska koncepcja wojny hybrydowej*, [w:] M. Giętkowski, Ł. Nadolski (red.), *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku*, Wydawca: Muzeum Wojsk Lądowych, Bydgoszcz 2015, s. 265, 272–279.

etnicznymi¹⁸. Jedną ze skutecznych technik dezinformacyjnych stosowanych przez Rosję jest ciągle zmienianie wersji przedstawianych wydarzeń tworzące szum informacyjny¹⁹.

Dzisiejsze metody i techniki dezinformacyjne Rosji są bardzo skuteczne, ponieważ zostały wypracowane „na żywych przykładach” konfliktu gruzińskiego i operacji krymskiej. Dezinformacja obejmuje zarówno słowa, jak i czyny. W literaturze działania dezinformacyjne Rosji zostały sklasyfikowane w trzy podstawowe kategorie technik (rodzaje dezinformacji):

- dezinformacja czarna realizowana, koordynowana i nadzorowana przez służby specjalne;
- dezinformacja szara prowadzona przez rosyjskie władze na Kremlu;
- dezinformacja biała realizowana przez władze rosyjskie korzystająca z innych technik niż dezinformacja szara²⁰ (tabela 1).

Drugim wymiarem rosyjskich działań dezinformacyjnych jest instrumentarium ich urzeczywistniania, a więc metody, techniki, narzędzia i środki (kanały dystrybucji) przekazu. Metody dezinformacji opierają się głównie na znajomości wartości kultury „atakowanego” podmiotu, stereotypów, antagonizmów, itp. oraz wykorzystywaniu błędów poznawczych czy zaufania do władz w przypadku dezinformowania własnych obywateli (społeczeństwa rosyjskiego). Są one dostosowane do podmiotu²¹ - odbiorcy przekazu dezinformacyjnego. Z kolei techniki dezinformacji opierają się na wykorzystaniu państwowych mediów oraz specyfiki środowiska nowoczesnych technologii informacyjno-komunikacyjnych. Podobnie jak metody, także stosowane techniki są zróżnicowane ze względu na grupy odbiorców przekazu. W zależności od grupy docelowej, rodzaju dezinformacji (biała, szara czy czarna), oraz zastosowanych metod i technik dezinformacji, wykorzystywany jest odpowiedni dla nich kanał dystrybucji²² (tabela 2).

Podmiotami prowadzącymi działania dezinformacyjne są przede wszystkim rosyjskie służby specjalne oraz ich agenci (trolle) działający na zlecenie Kremla. Głównym ośrodkiem prowadzenia działań dezinformacyjnych jest tzw. „petersburska fabryka trolli” nadzorowana przez Internetową Agencję Badawczą IRA (Internet Research Agency), którą kieruje Jewgienij Prigożyn - bliski współpracownik Władimira Putina.

¹⁸ M. Wojnowski, *Mit „wojny hybrydowej”. Konflikt na terenie państwa ukraińskiego w świetle rosyjskiej myśli wojskowej XIX–XXI wieku*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, wydanie specjalne: Wojna hybrydowa, s. 33–34.

¹⁹ Sz. Helma, *Dezinformacja i wojna psychologiczna jako element polityki Związku Sowieckiego i Federacji Rosyjskiej*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ” 2018, nr 22, s. 92–96.

²⁰ A. Słania, *Dezinformacja w rosyjskich działaniach hybrydowych — wydanie europejskie*, 7 sierpnia 2019, <https://bezpiecznik.org/2019/08/07/dezinformacja-w-rosyjskich-dzialaniach-hybrydowych-wydanie-europejskie>, [dostęp: 20.11.2022].

²¹ W literaturze podkreśla się, że wiedza rosyjskich służb specjalnych na temat podmiotów do których adresowany jest przekaz dezinformacyjny jest bardzo szeroka a zarazem dokładna. W przypadku państw znane są sposoby ich działania, kwestie najistotniejsze dla ich obywateli, kultura narodowa, wewnętrzne podziały, np. etniczne, panujące stereotypy, uprzedzenia itp.

²² J. Borecki, *Dezinformacja jako zagrożenie dla prywatnych i publicznych przedsiębiorstw*, „The Warsaw Institute Review, Edycja Specjalna: Dezinformacja” 2017, s. 11–12.

Tabela 1. Typy rosyjskiej dezinformacji

RODZAJE DEZINFORMACJI		
CZARNA <ul style="list-style-type: none"> • pozyskiwanie agentów • fabrykowanie dowodów • fake newsy • fałszywki • prowokacje • dywersja • akcje protestu • przekupstwo • korumpowanie • szantaż i oczernianie • cyberataki • propaganda 2.0 	SZARA <ul style="list-style-type: none"> • inspirowanie grup • kontrola organizacji międzynarodowych • instrumentalizacja fundacji i stowarzyszeń • zakładanie i finansowanie portali internetowych • fabryki trolli i sieci prokremlowskie • ataki społecznościowe 	BIAŁA <ul style="list-style-type: none"> • akcje informacyjne prowadzone przez państwowe agencje prasowe i multimedialne • działalność wydziałów informacyjnych przy rosyjskich ambasadach • wydarzenia o charakterze kulturalnym i naukowym

(Źródło: A. Słania, *Dezinformacja w rosyjskich działaniach hybrydowych* — wydanie europejskie, 7 sierpnia 2019, <https://bezpiecznik.org/2019/08/07/dezinformacja-w-rosyjskich-dzialaniach-hybrydowych-wydanie-europejskie>, [dostęp: 20.11.2022])

Tabela 2. Kanały propagandy i dezinformacji w zależności od jej rodzaju

Kanały dystrybucji kremłowskiej propagandy i dezinformacji		
Oficjalne (propaganda biała)	Półoficjalne (propaganda szara)	Nieoficjalne (propaganda czarna)
<ul style="list-style-type: none"> • oficjalne instytucje i urzędnicy (Prezydent FR, ambasady, posłowie itd.); • umowy z nieuznanymi państwami, „tablice graniczne” na liniach okupacyjnych (np.: Osetia Południowa). <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • media rosyjskie (RIA Novosti, Regnum.ru „Komsomolskaya Pravda”), oraz media skierowane do odbiorcy zagranicznego (RT – dawna Russia Today, Sputnik) <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • GONGO (Russkiy mir, Rossotrudnichestvo, Gorchakov Fund itp.); • organizacje diaspory; • organizacje działające na polu kultury. <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • rosyjskie książki politologiczne, podręczniki szkolne i akademickie (dzieła A. Dugina Konserwatywna Rewolucja, Geopolityka postmoderna, I. Panarina, The Crash of the Dollar and the Disintegration of the USA, Information Warfare for the Future of Russia, itd.); • fora międzynarodowe (Valdai Discussion Club); • towarzystwa historyczne. <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • kluby przyjaciół (Klub Przyjaciół Funduszu Gorczakowa) 	<ul style="list-style-type: none"> • partie polityczne i politycy z jawnymi związkami z Kremlm (francuski Front Narodowy, Austriacka Partia Wolności itd.); • partie komunistyczne; • organizacje międzynarodowe (Eurasian Observatory For Democracy & Elections). <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • prorosyjskie media i portale zakładane przez współpracowników rosyjskich służb lub osoby powiązane z Kremlm <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • organizacje religijne <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • organizacje naukowe (Nauchnoe obschestvo kavkazovedov), konferencje w Rosji; • niektórzy reprezentanci świata rosyjskiej nauki. <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • rosyjski Kościół Prawosławny; • separatyści. 	<ul style="list-style-type: none"> • ugrupowania polityczne bez jawnych związków z Kremlm, a zwłaszcza radykalne: <ul style="list-style-type: none"> • prawicowe i lewicowe; • agentura wpływu. <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • obce media (nieświadome wpływu); • obce media (świadome wpływu); <ul style="list-style-type: none"> • trolle; • zhakowane lub fałszywe konta w mediach społecznościowych • grupy dyskusyjne w social media; <ul style="list-style-type: none"> • agentura wpływu; • zmiany w Wikipedii; <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • organizacje frontowe; <ul style="list-style-type: none"> • ruchy społeczne (antyszczepionkowe, ekologiczne, pacyfistyczne, anty-aborcyjne itp.); • misje „humanitarne”. <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • publikacje pseudonaukowe; • zakamuflowane portale prorosyjskie; <ul style="list-style-type: none"> • agentura wpływu. <hr/> <ul style="list-style-type: none"> • inspirowane protesty; • agentura wpływu; • „pożyteczni idioci”.

www.warsawinstitute.org
 WARSZAWA INSTITUTE

(Źródło: J. Borecki, *Dezinformacja jako zagrożenie dla prywatnych i publicznych przedsiębiorstw*, „The Warsaw Institute Review, Edycja Specjalna: Dezinformacja” 2017, s. 11)

Sieć podmiotów realizujących działania dezinformacyjne i propagandowe jest bardzo rozbudowana. Działa ona na zlecenie Kremla i jest nadzorowana przez rosyjskie służby. Warto podkreślić, że w działania te włączone są również takie podmioty jak: kościół (rosyjska Cerkiew), organizacje biznesowe (np. Łukoil czy Gazprom), zagraniczne media należące do Rosji, media społecznościowe, ośrodki naukowo-badawcze i analityczne oraz osoby fizyczne, np. zagorzali prorosyjscy politycy i obywatele, pozyskani przez służby jako agenci (anonimowi dezinformatorzy) itp.²³.

Po aneksji Krymu, w której ogromną rolę odegrały działania hybrydowe i dezinformacyjne rosyjskich służb, Zachód podjął szereg oficjalnych przedsięwzięć przeciwstawiających się „brudnej” rosyjskiej wojnie informacyjnej²⁴. Jednym z takich wydarzeń było spotkanie "Media i propaganda – polityka Rosji w europejskiej przestrzeni informacyjnej" zorganizowane w 2016 roku przez DGAP (Deutsche Gesellschaft für Auswärtige Politik – Niemieckie Towarzystwo Polityki Zagranicznej), z udziałem przedstawicieli NATO i Unii Europejskiej. Na spotkaniu tym oficjalnie potępione zostały rosyjskie metody celowego rozpowszechniania fałszywych informacji w szczególności przeciwko Ukrainie. Działania Rosji potraktowane zostały przez środowisko międzynarodowe jako „przygotowywanie gruntu pod agresję na Ukrainę”²⁵.

Działania hybrydowe zyskują na znaczeniu, ponieważ współcześnie sukcesy militarne nie przekładają się na cele, oczekiwania i interesy agresora w płaszczyźnie politycznej, społecznej oraz w innych niemilitarnych wymiarach strategicznych celów. Niewątpliwą cechą charakterystyczną wojny hybrydowej jest niejasność i mglistość działań oraz dezinformacja, którą Reyes Cole określa jako swoista „wojenna mgła słów”²⁶. Choć tego rodzaju działania znane już były w czasach sowieckich, pojęcie wojny hybrydowej weszło na stałe do słownika bezpieczeństwa w początkach XXI wieku i jest ciągle rozwijane w praktycznych działaniach putinowskiej Rosji²⁷. Rosyjskie działania dezinformacyjne są niczym innym jak znanym już w starożytności „podstępny wprowadzaniem w błąd” i „bezwzględny traktowaniem ludności”²⁸ (Sun Tzu/Zi). W kontekście tym dezinformacja jest zastawianiem pułapek i zasadzek na terenie objętym konfliktem

²³ A. Ślania, *Dezinformacja w rosyjskich działaniach hybrydowych — wydanie europejskie*, 7 sierpnia 2019, <https://bezpiecznik.org/2019/08/07/dezinformacja-w-rosyjskich-dzialaniach-hybrydowych-wydanie-europejskie>, [dostęp: 20.11.2022].

²⁴ W odpowiedzi na rosyjskie działania dezinformacyjne Unia Europejska powołała we wrześniu 2015 roku specjalny zespół zadaniowy pod nazwą „East StratCom Task Force”, którego zadaniem jest m.in. demaskowanie działań dezinformacyjnych i prostowanie fałszywych informacji. Zespół tworzy siatka składająca się z ponad 500 dziennikarzy europejskich dementujących na bieżąco nieprawdziwe wiadomości ukazujące się w rosyjskich mediach. Ponadto regularnie ukazuje się tygodnik „Disinformation Review”, wydawany przez EEAS (European External Action Service - Europejska Służba Działań Zewnętrznych), w którym naświetlane i komentowane są fałszywe informacje. Również Sojusz NATO po aneksji Krymu na swojej stronie internetowej zamieścił dokument pt. „Russia's Accusations - Setting the record straight” w którym Sojusz w 28 językach odnosi się między innymi do niezgodnych z prawdą rosyjskich twierdzeń o przyjmowaniu przez NATO nowych członków, kwestionowania przez Rosję legalności władz Ukrainy, utrzymywanie przez Kreml, że tzw. referendum na Krymie było legalne; wskazywanie jakoby aneksja Krymu była zgodna z prawem w oparciu o opinię Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w sprawie niepodległości Kosowa, na podstawie: J. Jakimczyk, *Dezinformacja jako oręż wojny hybrydowej*, 16 kwietnia 2016, CyberDefence24, <https://cyberdefence24.pl/dezinformacja-jako-orez-wojny-hybrydowej>, [dostęp: 17.11.2022].

²⁵ Tamże.

²⁶ A. Gruszczak, *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [w:] W. Sokała, B. Zapala (red.), *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2011, s. 9-11.

²⁷ Ł. Skoneczny, *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, wydanie specjalne „Wojna hybrydowa”, s. 39.

²⁸ Sun Wu, Sun Bin, *Sztuka Wojny oraz 36 podstępów*, oprac. J. Zawadzki, Wydawnictwo SBM Warszawa 2022, s. 18-19.

(także w cyberprzestrzeni)²⁹. Można powiedzieć, że obecnie teoria wojen hybrydowych „robi karierę” na doświadczeniach ukraińskich, w szczególności w zakresie wszechobecnej rosyjskiej dezinformacji³⁰. Zarówno NATO jak i UE starają się budować oraz wzmacniać odporność na zagrożenia hybrydowe ze strony Rosji, wspierając jednocześnie Ukrainę w tego rodzaju działaniach³¹. Prowadzona obecnie przez Rosję wojna hybrydowa – jak swego czasu powiedział Aleksander Vershbow³² – łączy działania militarne, manipulację medialną, szantaż ekonomiczny, otwartą dezinformację oraz hipokryzję dyplomatyczną. Jest ona prowadzona w płaszczyźnie terytorialnej oraz w transgranicznej sieci wirtualnej³³. Jej głównym celem jest narzucenie woli agresora swoim ofiarom poprzez między innymi presję informacyjną i dezinformację³⁴. Działania ideologiczne oraz informacyjno-propagandowe, stosowane są na szeroką skalę przez stronę rosyjską w ramach wojny prowadzonej w Ukrainie³⁵.

Od wielu lat strona rosyjska swoje działania hybrydowe przedstawia fałszywie jako obronę przed działaniami hybrydowymi Zachodu przeciw Rosji, przed „wojną hybrydową jaką Zachód prowadzi z Rosją” (takie poglądy wyraża w swoich publikacjach Igor Panarin³⁶). Według Panarina największe znaczenie i najsilniejsze oddziaływanie mają takie instrumenty wojny hybrydowej, jak: działania informacyjne i propagandowe, cyberataki, sankcje ekonomiczne, operacje psychologiczne oraz broń etniczna (np. prowokowanie konfliktów etnicznych poprzez działania dezinformacyjne). Zdaniem Panarina najważniejsze „oddziały” wojny hybrydowej to służby specjalne i ich agenci (trolle, dezinformatorzy itp.)³⁷. Skuteczność rosyjskich działań dezinformacyjnych i propagandowych wynika z systemowego i holistycznego podejścia. Ponadto działania te są prowadzone w wielu płaszczyznach jednocześnie, co daje synergiczny efekt wzmocnienia. Podstawowe płaszczyzny (filary) działań dezinformacyjnych i propagandowych prowadzonych przez Rosję to (rysunek 1):

²⁹ A. Gruszczak, *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [w:] W. Sokała, B. Zapała (red.), dz. cyt., s. 11.

³⁰ Deklaracja szczytu walijskiego złożona przez Szefów Państw i Rządów uczestniczących w posiedzeniu Rady Północnoatlantyckiej w Walii 5 września 2014 r., s. 13, BBN, <https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/Deklaracja%20szczytu%20walijskiego.pdf>, [dostęp: 23.11.2022].

³¹ Wspólne ramy dotyczące przeciwdziałania zagrożeniom hybrydowym: odpowiedź Unii Europejskiej, Wspólny komunikat Parlamentu Europejskiego i Rady, JOIN(2016) 18 final, Bruksela 2016, EUR-Lex, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>, [dostęp: 23.11.2022].

³² Alexander Vershbow był zastępcą Sekretarza Generalnego NATO w okresie luty 2012 – październik 2016r.

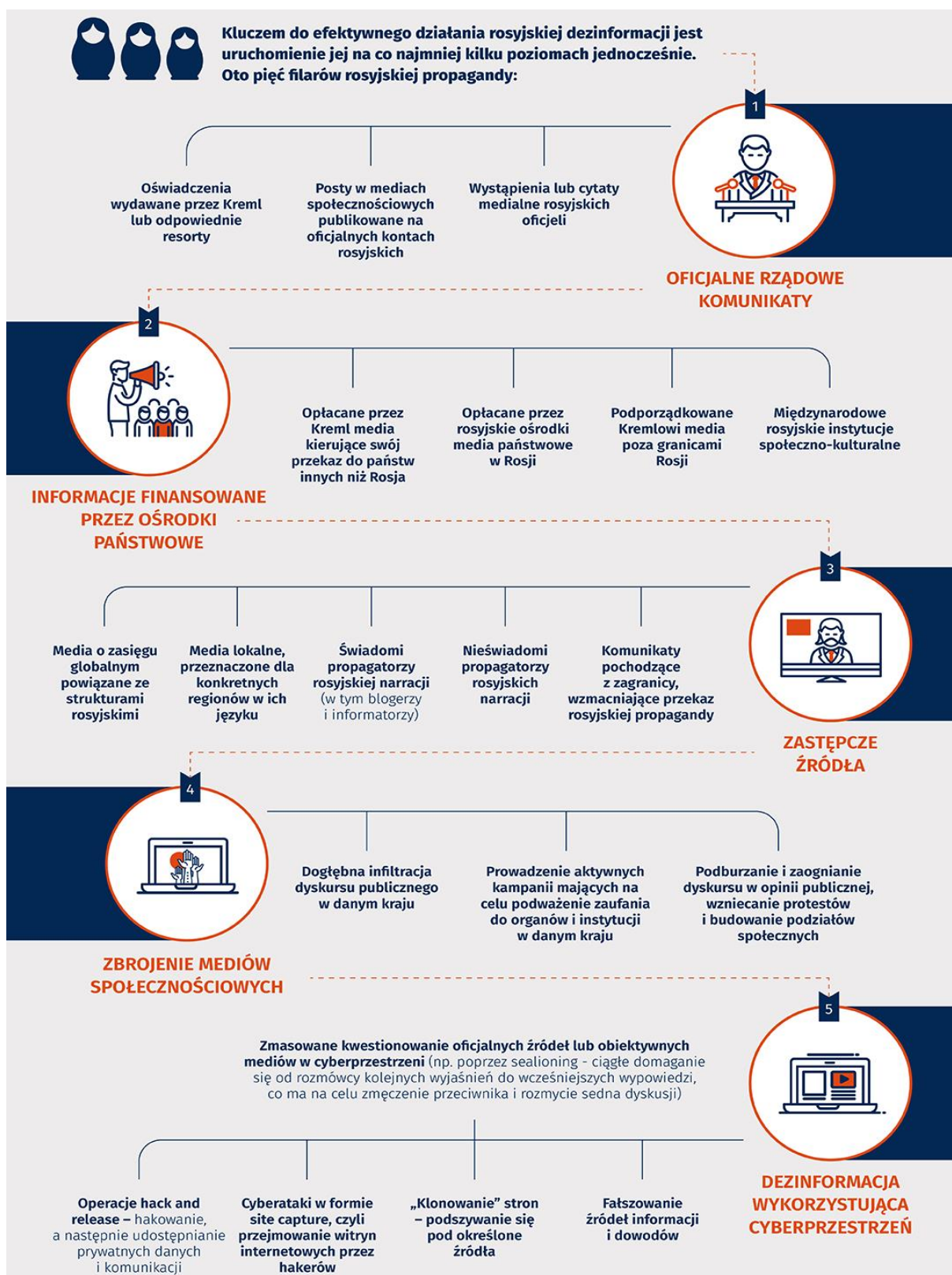
³³ A. Gruszczak, *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [w:] W. Sokała, B. Zapała (red.), dz. cyt., s. 13-14.

³⁴ O. Wasiuta, *Geneza pojęcia i zmiany podejścia do wojny hybrydowej w zachodnim dyskursie politycznym i wojskowym*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, t. 17, s. 34-37.

³⁵ M. Wojnowski, *Mit „wojny hybrydowej”. Konflikt na terenie państwa ukraińskiego w świetle rosyjskiej myśli wojskowej XIX–XXI wieku*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, Wydanie Specjalne „Wojna hybrydowa”, s. 9; R. Szandrocho, *Działania hybrydowe na Ukrainie wyzwaniem dla bezpieczeństwa Polski*, „Wschodnioznawstwo” 2020, nr 14, s. 323-343.

³⁶ И. Панарин, *Гибридная война против России; И. Панарин, Гибридная война. Теория и практика*, Москва 2017. Igor Panarin jest profesorem Akademii Dyplomatycznej przy MSZ Federacji Rosyjskiej. W przeszłości pracował na stanowisku analityka Federalnej Agencji Informacji i Łączności Rządowej (FAPSI) oraz KGB; И. Панарин, *Гладиаторы гибридной войны*, „Экономические Стратегии” 2016, no 2, s. 60-65, http://www.inesnet.ru/wp-content/mag_archive/2016_02/ES2016-02-060-65_Igor_Panarin.pdf, [dostęp: 16.11.2022].

³⁷ J. Darczewska, *Środki aktywne jako rosyjska agresja hybrydowa w retrospekcji. Wybrane problemy*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2018, nr 18(10), s. 47-48.

Rysunek 1. Filary rosyjskiej dezinformacji

(Źródło: A. Majchrzak, *W krainie kolorowych matrioszek – jak działa rosyjska dezinformacja?* Demagog, 05 maja 2022, https://demagog.org.pl/analizy_i_raporty/w-krainie-kolorowych-matrioszek-jak-dziala-rosyjska-dezinformacja, [dostęp: 20.11.2022])

- oficjalne komunikaty rządowe – komunikaty wydawane oficjalnie przez rosyjskie władze, których celem jest kreowanie propagandy pod wydawane decyzje. Są one dostosowywane do określonego kontekstu oraz potrzeb władzy;
- informacje finansowane – wydawane przez instytucje i ośrodki podporządkowane władzy państwowej, których celem jest powielanie i szerokie rozpowszechnianie przekazu unaoczniające „wolność” rosyjskich mediów (zachowanie pozorów wolności mediów);
- zastępcze źródła – szerokie rozpowszechnianie dezinformacji przez źródła będące w rosyjskich rękach, z pozoru niezależne od Kremla, co ma podnosić ich wiarygodność, np. zagraniczni „niezależni” blogerzy itp.;
- zbrojenie mediów społecznościowych – celem tych działań jest umasowienie odbioru propagandy rządowej, ideologizacja i kształtowanie świadomości społecznej zgodnie z założeniami Kremla oraz rosyjską racją stanu;
- dezinformacja w cyberprzestrzeni – podszywanie się z przekazem pod inne, wiarygodne źródła, którego celem jest uzasadnienie decyzji i działań podejmowanych przez władze.

Deinformacja wykorzystująca kilka płaszczyzn (filarów) jednocześnie, przekłada się na silne oddziaływanie przekazu w bardzo krótkim czasie. Potwierdzają one wzajemnie wysyłany przekaz (komunikat), czyniąc go bardziej wiarygodnym dla odbiorcy końcowego (możliwość sprawdzenia i zweryfikowania „prawdziwości” komunikatu w innym filarze). „Wiarygodność” ta sprzyja narracji i celom politycznym Kremla³⁸. Jedną z najbardziej znanych teorii spiskowych ze zbioru rosyjskich działań dezinformacyjnych była rozpowszechniana informacja o rzekomych laboratoriach broni biologicznej znajdujących się na terenie Ukrainy. Warto dodać, że przekaz ten był bardzo skuteczny, gdyż znalazł on wielu łatwowiernych wyznawców w Europie i na świecie. Choć propaganda ta była już znana od czasu konfliktu rosyjsko-ukraińskiego, została powtórzona przez Siergieja Ławrowa, który oskarżył o takie laboratoria Ukrainę. W wypowiedziach rzeczniczki MSZ Rosji Marii Zacharowej oraz rzecznika Kremla Dmitrija Pieskowa pojawił się nawet wątek o „solidnych dowodach” Rosji na te oskarżenia. Po agresji zbrojnej Rosji na Ukrainę w lutym 2022 roku informacje o laboratoriach broni biologicznej na Ukrainie były rozpowszechniane przez rządowe media, np. przez agencje prasowe TASS oraz RIA Novosti. W ten sposób uruchamiano kolejne filary rosyjskiej dezinformacji, manipulacji i propagandy, np. znane na całym świecie redakcje Sputnik News oraz Russia Today³⁹. W sieci internetowej informacje te były rozszerzane o rzekome finansowanie tychże laboratoriów przez Stany Zjednoczone⁴⁰. Dyskredytowanie USA to tylko jeden z wielu celów rosyjskiej dezinformacji. Inne ich przykłady związane z wojną w Ukrainie to: dzielenie społeczeństwa ukraińskiego, radykalizacja obywateli rosyjskich, zwłaszcza młodego pokolenia, obecnego online w mediach społecznościowych, krytyka demokratycznych wartości Zachodu, umacnianie wartości konserwatywnych i dążeń imperialistycznych, podsycanie antyukraińskich nastrojów (m. in. w Polsce), dezinformowanie społeczeństwa poprzez odwracanie uwagi

³⁸ A. Majchrzak, *W krainie kolorowych matryoszek – jak działa rosyjska dezinformacja?* Demagog, 05 maja 2022, https://demagog.org.pl/analizy_i_raporty/w-krainie-kolorowych-matryoszek-jak-dziala-rosyjska-dezinformacja, [dostęp: 20.11.2022.].

³⁹ Redakcje Sputnik News oraz Russia Today po agresji Rosji na Ukrainę zostały w wielu krajach zablokowane.

⁴⁰ A. Majchrzak, *W krainie kolorowych matryoszek...* dz. cyt.

od rzeczywistych celów i zamierzeń, tzw. maskirowka (маскировка) itp.⁴¹. Podkreślenia wymaga fakt, że stosowane przez Rosję działania propagandowe, dezinformacyjne oraz inne działania hybrydowe wobec Ukrainy są jednocześnie przedstawiane przez Kreml jako największe współczesne zagrożenia dla bezpieczeństwa narodowego Rosji ze strony Zachodu⁴². Rosyjskie kampanie informacyjne obfitują w dezinformację dyskredytującą Stany Zjednoczone, UE i NATO. Dużo miejsca zajmuje w nich ideologizowanie własnych obywateli, np. przekaz o odbudowie własnej potęgi na wzór Rosji carskiej czy sowieckiej, a także o zagrożeniach dla bezpieczeństwa Rosji ze strony NATO⁴³.

Wojna w Ukrainie, oprócz jej konsekwencji wynikających z działań wojskowych, przekształciła się w wojnę hybrydową Rosji z Zachodem. Celem Rosji (i nie tylko) jest stworzenie w tej części Europy „zamkniętej cywilizacji rosyjskiego świata”, co stanowiłoby powrót do układu z czasów zimnej wojny⁴⁴. Wyrazem tej rewizjonistycznej polityki jest zarówno wojna w Ukrainie, jak i działania informacyjno-propagandowe w Rosji oraz poza jej granicami. Zdaniem rosyjskich decydentów Ukraina musi pozostać częścią „rosyjskiego świata” i nie ma tutaj innej opcji. Usilne dążenie Rosji do odzyskania geopolitycznej kontroli nad państwami byłego ZSRR doprowadziły Putina do zaślepienia i autorytaryzmu. W społeczeństwie stale wzmacniany jest pogląd, że za całe zło (w tym za wojnę w Ukrainie) winę ponosi Zachód. Władze Ukrainy przedstawiane są jako „nacionalistyczna junta” będąca pionkiem w grze Zachodu, zwłaszcza USA – wroga będącego największą przeszkodą do świetlanej przyszłości narodu rosyjskiego. Media formatowane są pod misję stworzenia „rosyjskiego świata”. To sprawia, że w Rosji kult prezydenta Putina jest porównywalny z kultem jednostki najpotężniejszych carów. Wieloletnia ideologizacja, propaganda i dezinformacja doprowadziły do uprzedmiotowienia społeczeństwa rosyjskiego przejawiającego się obojętnością, biernością i apatią⁴⁵. W prowadzonych przez Rosję działaniach informacyjno-propagandowych znamienne jest zmilitaryzowanie używanych pojęć, np. „broń ideologiczna” czy „wojna informacyjna”, co wskazuje na przyjęcie orientacji konfrontacyjnej. „Dialog kultur” w wykonaniu służb specjalnych i agentów Kremla jest otwartą konfrontacją z wartościami i kulturą Zachodu. Jest to bardzo ważny dla Kremla obszar dezinformacji wykorzystywany w szczególności w odniesieniu do społeczeństwa rosyjskiego i ukraińskiego. Zdaniem Kremla może to zapobiec dążeniom Zachodu do przekodowania rosyjskiego i ukraińskiego społeczeństwa⁴⁶. Podkreślić należy, że dzięki skutecznym działaniom dezinformacyjnym i propagan-

⁴¹ A. Ślania, *Dezinformacja w rosyjskich działaniach hybrydowych — wydanie europejskie*, 7 sierpnia 2019, <https://bezpiecznik.org/2019/08/07/dezinformacja-w-rosyjskich-dzialaniach-hybrydowych-wydanie-europejskie>, [dostęp: 20.11.2022].

⁴² Szeroko na ten temat: Gregory J. Rattray, G. J. Rattray, *Wojna strategiczna w cyberprzestrzeni*, przekł. J.B. Szporoko, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 2001, s. 19–170; J. A. Grochocka, *Oblicza wojny hybrydowej na Ukrainie – stanowisko Federacji Rosyjskiej, Sojuszu Północnoatlantyckiego i Unii Europejskiej*, [w:] B. Pacek, J. A. Grochocka (red. nauk.), *Wojna hybrydowa na Ukrainie: wnioski i rekomendacje dla Europy i świata*, Wydawnictwo Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych w Piotrkowie Trybunalskim (Uniwersytet Jana Kochanowskiego; Kielce), Piotrków Trybunalski-Kielce 2017, s. 165-169.

⁴³ J. A. Grochocka, *Oblicza wojny hybrydowej na Ukrainie – stanowisko Federacji Rosyjskiej, Sojuszu Północnoatlantyckiego i Unii Europejskiej*, [w:] B. Pacek, J. A. Grochocka (red. nauk.), tamże, s. 169-171.

⁴⁴ J. A. Grochocka, *Oblicza wojny hybrydowej na Ukrainie – stanowisko Federacji Rosyjskiej, Sojuszu Północnoatlantyckiego i Unii Europejskiej*, [w:] B. Pacek, J. A. Grochocka (red. nauk.), tamże, s. 181-185.

⁴⁵ W.E. Lepski, *Analitika razwitija i razwitije analytiki*, „Znaniye – Włast” 2013, nr 32 (632); J. Darczewska, *Wojna informacyjna Rosji z Zachodem. Nowe wyzwanie?* „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, Wydanie specjalne – Wojna hybrydowa, s. 59-69.

⁴⁶ J. Darczewska, tamże, s. 71-73.

dowym Kreml znalazł swoją publiczność nie tylko w Rosji, ale także w Ukrainie, zwłaszcza w jej wschodniej części⁴⁷ (gdzie *de facto* do czasu rozpoczęcia wojny dominowały media rosyjskie)⁴⁸. W Rosji wojna w Ukrainie określana jest jako „operacja wojskowa na wschodzie Ukrainy” bądź jako „wojna z ukraińskimi faszystami”. Wywieranie wpływu na społeczeństwa poprzez wykorzystanie propagandy i dezinformacji jest jednym z najbardziej efektywnych instrumentów hybrydowych Rosji⁴⁹. Wojna psychologiczno-informacyjna Rosji jest wojną ideologiczną prowadzoną często metodami niezgodnymi z prawem międzynarodowym⁵⁰. Demokratyczna wolność słowa i pluralizm będące wartościami cywilizacji zachodniej są traktowane jako słabość przeciwnika i wykorzystywane przez Rosję do rozpowszechniania przekazów dezinformacyjnych⁵¹.

3. Społeczeństwo rosyjskie wobec wojny w Ukrainie

Społeczeństwo rosyjskie cechuje silna orientacja na życie prywatne i zapewnienie bytu materialnego. Jak wynika z licznych badań jest ono relatywnie obojętne na politykę, którą powierza władzom na Kremlu. Powtarzający się w wielu badaniach priorytet życia prywatnego oraz dostatku materialnego rodziny sprawił, że w okresie poradzieckim popularne stało się określenie „człowiek prywatny”. Taki wzorzec funkcjonuje w większości społeczeństwa rosyjskiego do dnia dzisiejszego. Postawy takie wzmacnia fakt, że postkomunistyczna ideologia do dziś nie została poparta jakimikolwiek działaniami na rzecz rozbicia systemu opartego na korupcji i biurokracji pozbawionej jakiegokolwiek kontroli społecznej. To główne bariery, które spowodowały brak przekształcenia poradzieckiej Rosji w demokratyczne państwo prawa, a społeczeństwa rosyjskiego w mające poczucie odpowiedzialności za losy kraju społeczeństwo obywatelskie. Brak zdolności do takich zmian w gorącym okresie rozpadu ZSRR wykreował i utrwalił rosyjskiego „człowieka prywatnego”. To przekłada się również na – w dużej mierze abstrakcyjne dla Rosjan – pojęcie „interesu publicznego”. Autorytarne rządy

⁴⁷ Sergij Gerasymchuk, *Dezinformatorzy VIP: nowy-stary rosyjski instrument wojny hybrydowej przeciwko Ukrainie i Polsce*, Forum Ekonomiczne, 23 września 2021, <https://www.forum-ekonomiczne.pl/dezinformatorzy-vip-nowy-stary-rosyjski-instrument-wojny-hybrydowej-przeciwko-ukrainie-i-polsce/>, [dostęp: 17.11.2022]. We wschodniej części Ukrainy Rosjanie zapewnili sobie dominację tworząc tutaj tzw. punkty kontrolne, demonstrując w nich nowoczesne wyposażenie i zdolności sił. Podkreślenia wymaga fakt, że operacja krymska w 2014 roku przeprowadzona została w bardzo szybkim tempie dzięki wsparciu lokalnej ludności rosyjskojęzycznej. J. Felsztynski, M. Stanczew, *Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainę*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2015, s. 328; O. Wasiuta, *Geneza pojęcia i zmiany podejścia do wojny hybrydowej w zachodnim dyskursie politycznym i wojskowym*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, nr 17, s. 28-30.

⁴⁸ We wschodniej Ukrainie, na Białorusi oraz Mołdawii, gdzie dominują rosyjskie media rządowe oddziaływanie rosyjskiej propagandy i narracji jest bardzo skuteczne. W pozostałej części Ukrainy, gdzie media te mają ograniczony zasięg wpływu Moskwy są słabsze, a wróg utożsamiany jest w większym stopniu z Rosją niż z Zachodem, na podstawie: A. Włodkowska-Bagan, *Zagrożenia o charakterze informacyjnym* [w:] T. Stępniewski (red.), *Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, Instytut Europy Środkowej, Lublin 2020, s. 56-64.

⁴⁹ J. Olchowski, *Hybrydowość zagrożeń* [w:] T. Stępniewski (red.), *Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, Instytut Europy Środkowej, Lublin 2020, s. 33-38.

⁵⁰ J. Darczewska, *Diabeł tkwi w szczegółach. Wojna informacyjna w świetle doktryny wojennej Rosji*, „Punkt Widzenia” 2015, nr 50, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, s. 15-16; A. Szabaciuk, *Euroazjatycki projekt integracyjny Władimira Putina: szanse i zagrożenia*, [w:] T. Stępniewski, A. Gil, A. Szabaciuk, A. Visvizi (red.), *Rosja Putina – Ukraina – Europa: geopolityka, bezpieczeństwo, gospodarka*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, z. 5, s. 75-76.

⁵¹ A. Włodkowska-Bagan, *Zagrożenia o charakterze informacyjnym* [w:] T. Stępniewski (red.), *Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, Instytut Europy Środkowej, Lublin 2020, s. 56-64.

Putina i militaryzacja społeczeństwa doprowadziły do ukształtowania się niedemokratycznej kultury politycznej oraz pozbawionej empatii i obojętnej na interesy państwa (interes publiczny) kultury społeczeństwa. Dla społeczeństwa rosyjskiego kluczową rolę odgrywają nie wartości, ale efektywny system organizacyjny państwa zapewniający mu dostatek w życiu prywatnym. Takie oczekiwania społeczno-ekonomiczne i ideologiczne spełnia prezydent Putin i namaszczeni przez niego decydenci. Co istotne putinowskie władze dobrze radzą sobie w sytuacjach „zagrożeń” dla bezpieczeństwa narodu rosyjskiego, np. „zagrożeń” ze strony NATO czy ze strony „faszystowskiej junty ukraińskiej”. Poczucie bezpieczeństwa wzmacnia aprobujące postawy wobec poczynań władzy także w kwestii wojny w Ukrainie. Społeczeństwu wpaja się przekonanie o odradzaniu i wzmacnianiu rosyjskiej potęgi przez obecne władze na Kremlu. To bardzo nośne hasła, które wpływają na postawy Rosjan wobec wojny w Ukrainie, ponieważ zapewniają bezpieczeństwo i dostatek „człowiekowi prywatnemu”. Opinie i postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec wojny w Ukrainie odzwierciedlają lata ciężkiej pracy ideologicznej, propagandowej a także dezinformacyjnej rosyjskich władz zwłaszcza od czasu „panowania cara” Putina. W większości badań społecznych prowadzonych od początku XXI wieku Rosjanie chcą przede wszystkim kraju, w którym (prywatnie) dobrze się żyje, a nie mocarstwa, w którym najważniejsze są interesy państwa. „Człowiek prywatny” nie ma podmiotowości społecznej, a jedynie podmiotowość prywatną ukierunkowaną na własne korzyści⁵². To sprawia, że społeczeństwo rosyjskie jest słabe, co jest korzystne dla putinowskiej władzy, bowiem jest ono niezdolne do dokonania jakichkolwiek (pozytywnych) zmian społeczno-politycznych⁵³. Deficyt kapitału społecznego w Rosji jest widoczny na przykładzie sytuacji kryzysowych kiedy część problemów i odpowiedzialności spada na społeczeństwo⁵⁴. Potwierdza to również brak aktywności Rosjan w zakresie dążeń do zakończenia wojny w Ukrainie. Państwo „bez społeczeństwa” to jak organizm bez kręgosłupa. W omawianym przypadku podmiotowość prywatną społeczeństwa rosyjskiego potwierdziły protesty wobec przymusowego poboru do wojska i udziału w wojnie w Ukrainie.

W przededniu agresji Rosji na Ukrainę opinie i postawy Rosjan determinowane były pogarszającą się sytuacją ekonomiczną społeczeństwa. Obojętność wobec „wielkiej polityki” pozostawała niezmienna, a nawet nieco wrosła. Choć w okresie tym Rosjanie ciągle mają pozytywny stosunek do Ukraińców to wyraźnie negatywny do ukraińskich władz. Jest to niewątpliwie wynikiem propagandy i dezinformacji Kremla na temat „faszystowskiej junty” rządzącej Ukrainą. Krytyka możliwej wojny oraz inicjatywy antywojenne dotyczą jedynie garstki opozycjonistów, aktywistów i rosyjskiej inteligencji. Społeczeństwo nie neguje wojny, przynajmniej w formie jakiegokolwiek aktywnego protestu, pomimo wzrostu poczucia strachu przed nieuchronnie zbliżającą się wojną (badania Centrum Lewady z 2021 i 2022 roku). Większość Rosjan uważa, że wojna w Ukrainie jest tylko jednym z elementów⁵⁵ toczonych od dawna wojny pomiędzy Rosją a Zachodem, wojny „niewidzialnej”, „informacyjnej”. Ukraina

⁵² I. Kliamkin, *Społeczeństwo nieobywatelskie*, [w:] *Imperium Putina*, Fundacja im. Stefana Batorego Warszawa 2007, s. 73-82.

⁵³ A. Auzan, *Społeczeństwo w Rosji: przyczyny słabości i zapotrzebowanie na społeczną siłę* [w:] *Imperium Putina*, Fundacja im. Stefana Batorego Warszawa 2007, s. 103 i 115.

⁵⁴ A. Bilal, *Wojna hybrydowa - nowe zagrożenia, złożoność i „zaufanie” jako antidotum*, NATO Review, 30 listopada 2021, <https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2021/11/30/wojna-hybrydowa-nowe-zagrozenia-zlozonosc-i-zaufanie-jako-antidotum/index.html>, [dostęp: 17.11.2022].

⁵⁵ Powszechna była również opinia, że konflikt pomiędzy Rosją a Zachodem rozgrywa się oprócz Ukrainy także na terytoriach takich krajów, jak: Gruzja, Kazachstan, Białoruś i Syria.

postrzegana jest przez Rosjan nie jako podmiot, ale jako państwo przedmiotowo sterowane przez Zachód, zwłaszcza przez Stany Zjednoczone. Społeczeństwo rosyjskie obarcza Zachód za zaostrzenie sytuacji w Donbasie, będące dla Rosji pretekstem rozpoczęcia wojny „w obronie” ludności rosyjskojęzycznej w tym regionie. Pod koniec roku 2021 (badania na przełomie listopad/grudzień 2021) tylko 4% Rosjan obarczyło winą własny rząd za wzrost napięć w Donbasie, a 20% Ukrainę. Głównym winowajcą jest Zachód (wskazało tak 61% respondentów). Większość Rosjan uważa, że ich kraj jest prowokowany i wciągany w wojnę w Ukrainie przez Zachód. Nawet w grupie 39% przeciwników reżimu putinowskiego tylko 8% obciążało Rosję za tę wojnę, a aż 39% przypisywało winę Zachodowi. Badania potwierdziły również wizerunek Rosjanina jako „człowieka prywatnego”, ponieważ zdecydowana większość badanych wskazywała, że jest zmęczona tematyką wojny ukraińskiej. W świetle konfliktu krymskiego ponad 70% badanych Rosjan wypowiedziało się za przyłączeniem separatystycznych „republik” donbaskich do Rosji. W tych aspektach istnieją bardzo duże różnice pomiędzy wynikami badań sondażowych państwowego ośrodka WCIOM a wynikami sondażu przeprowadzonego przez Centrum Lewady⁵⁶. W badaniach online przeprowadzonych w dniach 7–15 lutego br. na zlecenie CNN aż połowa Rosjan poparła zbrojną agresję na Ukrainę w celu powstrzymania jej przed aspiracjami do członkostwa w NATO, przy czym zdecydowana większość nie wierzyła, że do rosyjskiej agresji militarnej dojdzie. Blisko 70% Rosjan popiera politykę prowadzoną przez prezydenta Putina, a tylko 25% jest zaniepokojone sankcjami nałożonymi na Rosję w wyniku agresji na Ukrainę⁵⁷. Wyniki tych oraz wielu innych badań na temat stosunku Rosjan do wojny w Ukrainie są z pewnością obarczone błędami wynikającymi z reżimu propagandy i dezinformacji prowadzonej przez rosyjskie władze w mediach rządowych oraz z ograniczeń, a nawet zamknięcia ostatnich niezależnych mediów. Kary za przedstawianie konfliktu (nie używa się określenia wojna) inaczej niż chce Kreml są w Rosji bardzo wysokie i dotkliwe⁵⁸. Apatia społeczeństwa może wynikać z tego, że Rosjanie nie wiedzą co tak naprawdę dzieje się na Ukrainie⁵⁹. Potwierdzają to również badania Centrum Lewady, wg których w ciągu pierwszego miesiąca wojny poparcie społeczne dla działań rosyjskich władz wzrosło o 12% i wynosiło 83% na koniec marca br. Komentatorzy tych badań oraz ich zastanawiających wyników podkreślają, że wiele osób odmówiło udziału w badaniach, co mogło mieć wpływ na takie wyniki. Jak podają różne źródła w ciągu pierwszych dwóch miesięcy wojny w Ukrainie 15 tys. osób wzięło udział w protestach ulicznych przeciwko rosyjskiej inwazji. Od początku wojny swoje poparcie dla Kremla głośno wyraża rosyjska Cerkiew z jej patriarchą Cyrylem na czele, zdaniem którego agresja na Ukrainę stanowi obronę wartości przed akceptacją przeprowadzania tutaj „parad gejowskich”. Poparcie dla rosyjskiej

⁵⁶ Centrum Lewady to jedyny w Rosji niezależny ośrodek badawczy uznawany w środowisku międzynarodowym za relatywnie wiarygodne źródło informacji, badań i danych na temat społeczeństwa rosyjskiego.

⁵⁷ M. Domańska, *Postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec perspektywy wojny z Ukrainą*, 24 lutego 2022, OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/postawy-spoleczenstwa-rosyjskiego-wobec-perspektywy-wojny-z-ukraina>, [dostęp: 17.11.2022].

⁵⁸ Agresja na Ukrainę jest określana w propagandzie rosyjskiej jako „specjalna operacja wojskowa”. Już dnia 4 marca 2022 roku Kreml wprowadził surowe kary (15 lat więzienia) za rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji uderzających w wizerunek armii rosyjskiej. Warto dodać, że zakazane jest używanie określenia wojna (jest to oficjalnie „operacja specjalna na Ukrainie”), za co grozi wysoka kara. Dla potwierdzenia działania tych kar w praktyce w okresie 4 marca – 22 kwietnia 2022 roku wszczęto 1258 postępowań przeciw osobom oskarżanym „o dyskredytację sił zbrojnych FR”

⁵⁹ *Wojna oczyma Rosjan. "Wszystko wskazuje na to, że ci ludzie nie wiedzą, co się dzieje"*, 2 marca 2022, Polskie Radio, <https://trojka.polskieradio.pl/artykul/2911903,Wojna-oczyma-Rosjan-Wszystko-wskazuje-na-to-%C5%BCe-ci-ludzie-nie-wiedz%C4%85-co-si%C4%99-dzieje>, [dostęp: 18.11.2022].

agresji na Ukrainę wyraziły także inne Kościoły. W niejednoznaczny sposób wypowiada się na ten temat również Papież Franciszek. Wszystko to ma niewątpliwy wpływ na stosunek społeczeństwa rosyjskiego do wojny w Ukrainie. Zdumiewającym jest również fakt, że rosyjską agresję popiera Rosyjski Związek Rektorów (wyższych uczelni), jak również wielu znanych rosyjskich artystów, twórców i celebrytów, którzy w wielu przypadkach swoje poparcie dla „specjalnej operacji wojskowej” wyrazili publicznie. Wielu Rosjan będących przeciwnikami wojny w Ukrainie wyjechało z kraju (jak podają źródła tylko w ciągu pierwszych 2 miesięcy wojny Rosję opuściło 200 tys. osób). Byli to głównie ludzie młodzi, wykształceni, w dużej części specjaliści od technologii IT. Migracja Rosjan jest niewątpliwie ich sprzeciwem wobec toczącej się wojny w Ukrainie. Krańcowo rozbieżne opinie społeczeństwa na temat tej wojny świadczą o ogromnym wpływie państwa na sposób myślenia obywateli poprzez propagandę, ideologizację i dezinformację⁶⁰. W oczach społeczności międzynarodowej w dobie cyberprzestrzeni „pranie mózgów” nie zwalnia narodu rosyjskiego od odpowiedzialności za wojnę w Ukrainie oraz za działania podejmowane przez Putina, którego wyniósł do władzy. Odpowiedzialność ta spoczywa na 80% społeczeństwa rosyjskiego, które niegdyś popierało aneksję Krymu i które dziś popiera Putina. Dla nich jest oczywiste, że poparcie dla władzy to ich obowiązek⁶¹. Dla innych demokratycznie zorientowanych Rosjan jest to nie do przyjęcia - w ciągu pierwszych kilku dni wojny, na niezależnym portalu Change.org 770 tys. osób podpisało się pod hasłem „Niet wojnie!” (nie dla wojny). Nie zmienia to faktu, że działania Putina popiera zdecydowana większość Rosjan. To rezultat wieloletnich działań propagandowych oraz wojny z niezależnymi mediami, opozycją i z wszelkimi przejawami społeczeństwa obywatelskiego⁶². Popierający wojnę Rosjanie widzą to samo co my, jednak zupełnie inaczej to interpretują, najczęściej jako usprawiedliwiona „specjalna operacja wojskowa”, która ma wyzwolić Ukrainę spod faszystowskich rządów⁶³. Dla nich wojna jest złem, ale koniecznym. W badaniach prowadzonych przez Centrum Lewady pod koniec maja tego roku poparcie dla rosyjskich działań w Ukrainie, w ramach prowadzonej „operacji specjalnej” wyraziło aż 77% Rosjan (to wzrost poparcia o 2% w stosunku do badań kwietniowych). W grupie wiekowej ponad 55 lat poparcie to wyniosło 83%. 48% Rosjan uważa za konieczne kontynuowanie rosyjskich działań wojskowych w Ukrainie. Jak wynika z raportu amerykańskiego think tanku ISW (Instytutu Badań nad Wojną) w marcu 2022 roku silne poparcie dla wojny w Ukrainie wyrażało aż 53% badanych Rosjan⁶⁴. Podobne wyniki uzyskano w badaniach przeprowadzonych przez Centrum Lewady, opublikowanych 1 września 2022 roku. Poparcie Rosjan dla działań wojskowych w Ukrainie utrzymuje się na poziomie ok. 76%, z czego 46%

⁶⁰ A. Dudek, *Reakcje społeczeństwa rosyjskiego na inwazję Rosji na Ukrainę (24.02-24.04.2022)*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, <https://rosjoznawstwo.uj.edu.pl/reakcje-spoleszczenstwa-rosyjskiego-na-inwazje-rosji-na-ukraine>, [dostęp: 17.11.2022].

⁶¹ K. Mokrzycka *To nie jest tylko wojna Putina. Wina leży też po stronie zwykłych Rosjan [Wywiad]*, 11 kwietnia 2022, <https://300gospodarka.pl/wywiady/nie-tylko-wojna-putina-winni-zwykli-rosjanie-wywiad>, [dostęp: 18.11.2022].

⁶² P. Siegień, *„My już nie możemy sobie pozwolić na to, żeby się bać”*. Rosjanie wobec wojny, 26 lutego 2022, *Krytyka Polityczna*, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/paulina-siegien-rosyjskie-reakcje-na-agresje-na-ukraine/>, [dostęp: 17.11.2022].

⁶³ Według oficjalnej wersji rosyjskiej agresja na Ukrainę dokonana została przez Rosję w celu obrony bratniego narodu przed „reżimem nazistowskim”. K. Benedyczak, *Hipnoza, zombiowanie i bezwolnictwo. Co Rosjanie mają w głowach?*, 12 czerwca 2022, <https://tvn24.pl/swiat/320>, [dostęp: 17.11.2022].

⁶⁴ S. Bagińska, *Rosjanie zmieniają zdanie. Są nowe badania*, 3 września 2022, <https://wiadomosci.wp.pl/rosjanie-wciaz-popieraja-wojne-w-ukrainie-ale-czesc-chce-juz-pokojowych-rozmow-6808387487791616a>, [dostęp: 18.11.2022].

badanych deklaruje „silne poparcie”, a 48% uważa, że kontynuowanie tych działań jest konieczne⁶⁵.

Konkludując, propaganda i ideologizacja sprawiły, że dla większości społeczeństwa rosyjskiego Putin jest źródłem tożsamości oraz punktem odniesienia dla ich podmiotowości. Rosjanie są pasywni i apatyczni, nie chcą być aktywnymi podmiotami życia publicznego. Chcą być „ludźmi prywatnymi”. Poparcie Rosjan dla wojny jest wyrazem niedostatków ich świadomości obywatelskiej. Narracja i propaganda Kremla okazała się bardzo skuteczna. W kwestii wojny w Ukrainie odróżnianie prawdy od fałszu, społeczeństwo rosyjskie scedowało na swojego wodza przypisując mu własną podmiotowość. To pozbawia Rosjan przywileju „uprawiania” ziemi, na której żyją, rozumianego jako realne kształtowanie rosyjskiej kultury narodowej, partycypacji w prowadzonej polityce i wpływanie na bieg wydarzeń⁶⁶.

4. Socjologia partyzancka

Ograniczenia w zakresie prowadzenia i interpretowania badań społecznych prowadzonych wśród mieszkańców Rosji skłaniają do poszukiwania metod i narzędzi badawczych, które dostarczyć mogą jak najbardziej wiarygodnych danych. Jedną ze znanych metod prowadzenia tego typu badań są badania ukryte, niejawne (*covert*)⁶⁷. Poziom ich niejawności zależy zarówno od stopnia ukrycia badacza w odniesieniu do osób, na temat których zbiera informacje badawcze (wśród których prowadzi badania), jak i celów prowadzonych badań⁶⁸. Na gruncie socjologii publicznej „o określonych ograniczeniach” praktyki ukrywania mogą dotyczyć nie tylko tożsamości badacza (przed badanymi podmiotami), ale także innych elementów procesu badawczego, a także czynności podmiotu przeprowadzającego badania. Mówiąc o terenowych badaniach ukrytych mam tutaj na myśli badania zgodne z etyką badawczą, badania „w słusznej sprawie”⁶⁹, np. w celu poznania rzeczywistego stosunku społeczeństwa rosyjskiego do wojny w Ukrainie. Nie ma w nich dylematu etycznego związanego z wyborem pomiędzy wolnością badań (prawem badacza) a prawami badanych⁷⁰, ponieważ ci mają bardzo ograniczone prawa do wyrażania własnych opinii i poglądów (za co mogą być surowo karani). Są oni zamknięci w swoim społecznym świecie i nie chcą, by w niego ingerować. W wielu przypadkach nie znają też obiektywnej rzeczywistości, np. w rezultacie działań propagandowych i dezinformacyjnych, jak w przypadku społeczeństwa Rosji czy Białorusi. Wizja tej rzeczywistości społecznej postrzegana przez obiektywnego badacza odbiega od

⁶⁵ A. Mężyński, *Co Rosjanie sądzą o wojnie? ISW ma wyniki sondażu*, 3 września 2022, <https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/8528672,rosja-wojna-rosjanie-isw-ukraina.html>, [dostęp: 22.11.2022].

⁶⁶ *Wstyd, imperium, resentment. Społeczeństwo rosyjskie a wojna w Ukrainie. Dr Marta Lechowska w rozmowie z rosyjskimi emigrantami w RPA*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Kraków 2021, https://nauka.uj.edu.pl/aktualnosci/-/journal_content/56, [dostęp: 18.11.2022].

⁶⁷ M. Bulmer, *When Is Disguise Justified? Alternatives to Covert Participant Observation*, „Human Sciences Press” 1982, vol. 5, no. 4, s. 254, <https://typeset.io/papers/when-is-disguise-justified-alternatives-to-covert-4bcqjy52ek>, [dostęp: 23.11.2022].

⁶⁸ M. Hammersley, P. Atkinson, *Metody badań terenowych*, przekł. S. Dymczyk, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2000, s. 270-271.

⁶⁹ *Code of Ethics and Policies and Procedures of the ASA Committee on Professional Ethics*, American Sociological Association, 1999; Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, przekł. E. Hornowska, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2001, s. 94.

⁷⁰ K. Miszewski, *Kiedy badacz jest tajnym agentem. O postrzeganiu niejawnej obserwacji uczestniczącej jako etycznie problematycznej, metodach badań ilościowych, zakulisowych wymiarach życia społecznego i ich związku ze wszystkim tym, o czym przed chwilą*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2007, t. 3, nr 2, s. 34.

opinii wyrażanych przez będących pod presją badanych. Największym problemem jest jednak brak pewności badacza czy rzeczywiście tak jest, czy wyrażane przez badanych opinie są zniekształcone, świadomie czy nieświadomie, czy może jest to rezultat głębszego zniekształcenia ich systemu wartości. W socjologii same przekonania badacza nie wystarczą do dokonywania ocen określonej rzeczywistości społecznej. Niezależnie od przyczyn takiego stanu, badania tego typu dotyczą tzw. zjawisk zakulisowych, na podstawie których można podjąć próbę oceny prawdziwej rzeczywistości⁷¹. W przestrzeni społecznej, w której ukrywane są rzeczywiste cele polityczne wiedza na temat poglądów społeczeństwa na ich temat (np. na temat stosunku ludności rosyjskiej do działań wojennych Rosji w Ukrainie) może być w dużej mierze ukryta, nieoficjalna. Powstaje zatem pytanie – jak skutecznie, a zarazem w zgodzie z kodeksem etyki badań socjologicznych dotrzeć do wiedzy ukrytej⁷². W badaniach społecznych trudności w uzyskaniu wiarygodnych danych nie należą do rzadkości. Czasami jest to wyrazem maskowania się badanej społeczności, czasami braku świadomości na temat prawdziwej rzeczywistości, a czasem zwyczajnej apatii czy obojętności wobec badanych problemów. W takich realiach badawczych dla uzyskania wiarygodnych danych, dla dobra sprawy warto również ukryć fakt prowadzenia badań⁷³. Zasadniczym celem jest poznanie prawdziwej rzeczywistości, ponieważ istnieją przesłanki jej ukrywania, zatajania czy zniekształcania przez badanych. Nie może być to tylko wizja badacza ale przesłanki obiektywne⁷⁴, np. stosunek społeczności międzynarodowej wobec agresji Rosji na Ukrainę – znacząco odbiegający od opinii społeczeństwa rosyjskiego.

Próby takiej podjął się między innymi Siergiej Jerofiejew – naukowiec, który w latach 90. XX w. wyemigrował z Rosji⁷⁵. Jego zdaniem wiarygodnej odpowiedzi może udzielić tzw. „socjologia partyzancka”. Jest ona skutecznym narzędziem odkrywania prawdy i opiera się na badaniach jakościowych, a nie ilościowych. Jerofiejew uważa, że oficjalne sondaże, zwłaszcza prezentowane przez rządowe media nie odzwierciedlają tego, co naprawdę Rosjanie myślą o wojnie w Ukrainie. Koncepcję „socjologii partyzanckiej” Jerofiejew zaproponował po wprowadzeniu w Rosji cenzury wojskowej w kilka dni po rozpoczęciu agresji na Ukrainę. Metoda ta opiera się na szczerych rozmowach z ludźmi (na wzór wywiadów pogłębionych) oraz na wykorzystaniu innych metod jakościowych, np. analiz dyskusji prowadzonych na portalach społecznościowych, dyskursu publicznego, analizie tekstów medialnych oraz danych niekontrolowanych przez Kreml. „Partyzanckie” pogłębione badania jakościowe dają znacznie większe możliwości poznania prawdy niż ich jawne odpowiedniki czy ilościowe badania opinii społecznej. Jednym z narzędzi zaproponowanych przez Jerofiejewa w „socjologii partyzanckiej” jest krytyka wyników prezentowanych zarówno przez rządowe (np. VCIOM), jak i stosunkowo niezależne ośrodki badawcze (np. Centrum Lewady). W ramach tej metody należy wykorzystać wszelkie dostępne techniki i narzędzia badawcze, które pozwolą uwolnić badania od błędnych bądź zniekształconych informacji oraz od zafałszowanej

⁷¹ R. Sojak, D. Wicenty, *Zagubiona rzeczywistość. O społecznym konstruowaniu niewiedzy*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005, s. 66.

⁷² B. Bielska, *Praktyki ukrywania. O pułapkach, pokusach i pożytkach z badań niejawnych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2016, t. 12, nr 3, s. 73-78.

⁷³ E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 312-313.

⁷⁴ K. Miszewski, *Kiedy badacz jest tajnym agentem: O postrzeganiu niejawnej obserwacji uczestniczącej jako etycznie problematycznej, metodach badań ilościowych, zakulisowych wymiarach życia społecznego i ich związkach ze wszystkim tym, o czym przed chwilą*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2007, nr 3/2, s. 41-52.

⁷⁵ Siergiej Jerofiejew pracuje obecnie jako ekspert na amerykańskim uniwersytecie stanowym Rutgers University w New Jersey w Stanach Zjednoczonych.

ich interpretacji. Metoda ta pozwala również uniknąć fałszowania poglądów i preferencji społecznych. Dla przykładu, przeprowadzając badania bezpośrednie (audytoryjne) uzyskano 66% poparcie inwazji Rosji na Ukrainę, natomiast w przypadku badań techniką listową (ankieta pocztowa) poparcie to było ok. 1,5 razy niższe i wyniosło 46%. Innym narzędziem „socjologii partyzanckiej” jest eksponowanie paradoksalnego charakteru narracji Kremla poprzez pokazywanie logicznych (bądź nielogicznych) korelacji pomiędzy poszczególnymi odpowiedziami. Przykładem może być korelacja (a raczej jej brak i nienaturalny kontrast) pomiędzy świadomością społeczną na temat działań wojskowych Rosji w Ukrainie a poparciem dla nich (badania Centrum Lewady z początku czerwca tego roku). Dla uzyskania i ewentualnego potwierdzenia wyników badań przeprowadzonych tą metodą (jeśli to możliwe) powinny być przeprowadzone równoległe alternatywne badania reprezentatywne. Badania tą metodą prowadzone są w interesie socjologii oraz innych nauk społecznych, a ich celem jest przebicie się przez mgłę kremłowskiej propagandy i dezinformacji oraz przezwyciężenie cenzury wojskowej. Jedną z hipotez badawczych może być sprawdzenie czy widzowie telewizyjni i odbiorcy mediów rządowych w większym stopniu popierają inwazję Rosji na Ukrainie niż młodzi ludzie korzystający z nowoczesnych technologii i mający dostęp do niezależnych źródeł informacji⁷⁶.

Zróźnicowanie poglądów dotyczyć może nie tylko dostępu do kanałów informacyjnych i źródeł informacji, ale także uznawanych wartości, kształtowanych wśród społeczeństwa rosyjskiego przez wiele lat, zwłaszcza od czasu panowania Putina.

5. Zakończenie

Mając na uwadze przytoczone wyniki badań, potwierdzające bardzo wysokie poparcie dla Putina oraz dla prowadzonej przez putinowską Rosję wojny w Ukrainie, szukamy odpowiedzi na pytanie: czy to propaganda i dezinformacja, czy może ukształtowane trwałe wartości społeczeństwa rosyjskiego determinują poparcie dla rosyjskich działań zbrojnych w Ukrainie? Kolejne przeprowadzone badania będą mogły udzielić odpowiedzi na wiele nurtujących pytań, np. co determinuje poparcie dla rosyjskich działań zbrojnych w Ukrainie?

Kolejnymi ważnymi pytaniami, na które chcielibyśmy poznać odpowiedź są:

- 1) Czy ukształtowane trwałe wartości i cechy „człowieka prywatnego” decydują o tak wysokim poparciu? Sprawy państwowe i dobro publiczne są domeną władz na Kremlu, mnie interesuje moje życie prywatne i dostatek materialny. Politykę powierzam wodzowi.
- 2) Czy o takim poparciu decyduje apatia, obojętność wobec polityki i brak społeczeństwa obywatelskiego?
- 3) Czy o takich wynikach decyduje niewiedza oraz brak świadomości o prawdziwej rzeczywistości?, np. wiara w to, że są to działania w obronie ludności rosyjskojęzycznej oraz wyzwolenia jej spod okupacji faszystowskiego rządu ukraińskiego?
- 4) Czy wprowadzenie od nowego roku akademickiego na rosyjskich uczelniach obowiązkowego przedmiotu "Rosyjska ideologia"⁷⁷ potwierdza prowadzenie przez

⁷⁶ S. Jerofiejew (The Moscow Times), *W kraju nie ma wolności słowa, ale Rosjanie mają swoje zdanie. Tak działa partyzancka socjologia*, 17 czerwca 2022, Onet Wiadomości, <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/wojna-w-ukrainie-o-tym-mysla-rosjanie-gdy-nie-ma-wolnosci-slowa-analiza/0vlfbmn>, [dostęp: 17.11.2022].

⁷⁷ Podkreślić należy, że podobny ideologiczny przedmiot pod nazwą „Rozmowy o tym, co ważne” wprowadzony został wcześniej w szkołach podstawowych i średnich. Zdaniem władz i ministerstwa edukacji przekazana w

Kreml systemowej oraz zorganizowanej propagandy i dezinformacji? Czy to ten czynnik decyduje o poparciu Rosjan dla wojny w Ukrainie?

Bibliografia

- [1] Auzan A., *Spoleczeństwo w Rosji: przyczyny słabości i zapotrzebowanie na społeczną siłę* [w:] *Imperium Putina*, Fundacja im. Stefana Batorego Warszawa 2007, s. 103 i 115.
- [2] Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 312-313.
- [3] Bagińska S., *Rosjanie zmieniają zdanie. Są nowe badania*, 3 września 2022, <https://wiadomosci.wp.pl/rosjanie-wciaz-popieraja-wojne-w-ukrainie-ale-czesc-chce-juz-pokojowych-rozmow-6808387487791616a>, [dostęp: 18.11.2022].
- [4] Benedyczak K., *Hipnoza, zombiowanie i bezwolnictwo. Co Rosjanie mają w głowach?*, 12 czerwca 2022, <https://tvn24.pl/swiat/320>, [dostęp: 17.11.2022].
- [5] Bielska B., *Praktyki ukrywania. O pułapkach, pokusach i pożytkach z badań niejawnych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2016, t. 12, nr 3, s. 73-78.
- [6] Bilal A., *Wojna hybrydowa - nowe zagrożenia, złożoność i „zaufanie” jako antidotum*, NATO Review, 30 listopada 2021, <https://www.nato.int/docu/review/pl/articles/2021/11/30/wojna-hybrydowa-nowe-zagrozenia-zlozonosc-i-zaufanie-jako-antidotum/index.html>, [dostęp: 17.11.2022].
- [7] Borecki J., *Dezinformacja jako zagrożenie dla prywatnych i publicznych przedsiębiorstw*, „The Warsaw Institute Review, Edycja Specjalna: Dezinformacja” 2017, s. 11-12.
- [8] Bulmer M., *When Is Disguise Justified? Alternatives to Covert Participant Observation*, „Human Sciences Press” 1982, vol. 5, no. 4, s. 254, <https://typeset.io/papers/when-is-disguise-justified-alternatives-to-covert-4bcqjy52ek>, [dostęp: 23.11.2022].
- [9] Chilczuk M., *Dezinformacja – oręż wojny hybrydowej*, Polska Zbrojna, 17 września 2021, <http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/35330?t=Dezinformacja-orez-wojny-hybrydowej>, [dostęp: 17.11.2022].
- [10] *Code of Ethics and Policies and Procedures of the ASA Committee on Professional Ethics*, American Sociological Association, 1999; Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, przekł. E. Hornowska, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2001, s. 94.
- [11] Darczewska J., *Anatomia rosyjskiej wojny informacyjnej. Operacja krymska – studium przypadku*, „Punkt Widzenia” 2014, nr 42, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, s. 5-6.
- [12] Darczewska J., *Diabeł tkwi w szczegółach. Wojna informacyjna w świetle doktryny wojennej Rosji*, „Punkt Widzenia” 2015, nr 50, Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia, s. 15–16.
- [13] Darczewska J., *Środki aktywne jako rosyjska agresja hybrydowa w retrospekcji. Wybrane problemy*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2018, nr 18(10), s. 40; 47-48.

jego ramach wiedza ma uchronić rosyjskie dzieci i młodzież przed "niezdrowym" wpływem ideologicznym z Zachodu" i nauczyć je "rosyjskich wartości", S. Łupak, Pranie mózgow staje się faktem. Rosyjskie dzieci na celowniku Kremla, <https://ksiazki.wp.pl/rosja-cenniejsza-od-zycia-nowy-przedmiot-szkolny-poddaje-dzieci-praniu-mozgu-6809810205620832a>, [dostęp: 23.11.2022]; Rozpoczęcia nauczania "Rosyjskiej ideologii" nadzoruje oddany Putinowi urzędnik administracji prezydenckiej Siergiej Kyrijenko, za: S. Łupak, *Kreml nauczy studentów, że Zachód gnije, a Rosję czeka świetlana przyszłość*, 18 listopada 2022, <https://ksiazki.wp.pl/kreml-nauczy-studentow-ze-zachod-gnije-a-rosje-czeka-swietlana-przyszlosc>, [dostęp: 18.11.2022].

- [14] Darczewska J., *The Anatomy of Russian Information Warfare. The Crimean Operation. A Case Study*, "OSW Point of View" 2014, No. 42, s. 7–8, 25–29, 31.
- [15] Darczewska J., *Wojna informacyjna Rosji z Zachodem. Nowe wyzwanie?* „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, Wydanie specjalne – Wojna hybrydowa, s. 59-69; 71-73.
- [16] Deklaracja szczytu walijskiego złożona przez Szefów Państw i Rządów uczestniczących w posiedzeniu Rady Północnoatlantyckiej w Walii 5 września 2014 r., s. 13, BBN, <https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/Deklaracja%20szczytu%20walijskiego.pdf>, [dostęp: 23.11.2022].
- [17] Domańska M., *Postawy społeczeństwa rosyjskiego wobec perspektywy wojny z Ukrainą*, 24 lutego 2022, OSW, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2022-02-24/postawy-spoleczenstwa-rosyjskiego-wobec-perspektywy-wojny-z-ukraina>, [dostęp: 17.11.2022].
- [18] Dudek A., *Reakcje społeczeństwa rosyjskiego na inwazję Rosji na Ukrainę (24.02-24.04.2022)*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, <https://rosjoznawstwo.uj.edu.pl/reakcje-spoleczenstwa-rosyjskiego-na-inwazje-rosji-na-ukraine>, [dostęp: 17.11.2022].
- [19] Felsztynski J., M. Stanczew, *Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainę*, Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2015, s. 328.
- [20] G. J. Rattray, *Wojna strategiczna w cyberprzestrzeni*, przekł. J. B. Szporko, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 2001, s. 19–170;
- [21] Gerasymchuk S., *Deinformatorzy VIP: nowy-stary rosyjski instrument wojny hybrydowej przeciwko Ukrainie i Polsce*, Forum Ekonomiczne, 23 września 2021, <https://www.forum-ekonomiczne.pl/deinformatorzy-vip-nowy-stary-rosyjski-instrument-wojny-hybrydowej-przeciwko-ukrainie-i-polsce/>, [dostęp: 17.11.2022].
- [22] Grochocka J.A., *Oblicza wojny hybrydowej na Ukrainie – stanowisko Federacji Rosyjskiej, Sojuszu Północnoatlantyckiego i Unii Europejskiej*, [w:] B. Pacek, J. A. Grochocka (red. nauk.) *Wojna hybrydowa na Ukrainie: wnioski i rekomendacje dla Europy i świata*, Wydawnictwo Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych w Piotrkowie Trybunalskim (Uniwersytet Jana Kochanowskiego; Kielce), Piotrków Trybunalski-Kielce 2017, s. 165-171;181-185.
- [23] Gruszczak A., *Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna*, [w:] W. Sokała, B. Zapala (red.), *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2011, s. 9-11; 13-14.
- [24] Hammersley M., P. Atkinson, *Metody badań terenowych*, przekł. S. Dymczyk, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2000, s. 270-271.
- [25] Helma Sz., *Deinformacja i wojna psychologiczna jako element polityki Związku Sowieckiego i Federacji Rosyjskiej*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ” 2018, nr 22, s. 92-96.
- [26] Hoffman F.G., *Conflict in the 21st century: Rise of the Hybrid Wars*, Arlington 2007, s. 18-42, https://www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf, [dostęp: 20.11.2022].
- [27] Iasiello E., *Russia's Improved Information Operations: From Georgia to Crimea*, "Parameters" 2017, Vol. 47, No. 2, s. 52-54.
- [28] Jakimczyk J., *Deinformacja jako oręż wojny hybrydowej*, 16 kwietnia 2016, CyberDefence24, <https://cyberdefence24.pl/deinformacja-jako-orez-wojny-hybrydowej>, [dostęp: 17.11.2022].
- [29] Jerofiejew S. (The Moscow Times), *W kraju nie ma wolności słowa, ale Rosjanie mają swoje zdanie. Tak działa partyzancka socjologia*, 17 czerwca 2022, Onet Wiadomości,

- <https://wiadomosci.onet.pl/swiat/wojna-w-ukrainie-o-tym-mysla-rosjanie-gdy-nie-ma-wolnosci-slowa-analiza/0vlfbmn>, [dostęp: 17.11.2022].
- [30] Kliamkin I., *Spółeczeństwo nieobywatelskie*, [w:] *Imperium Putina*, Fundacja im. Stefana Batorego Warszawa 2007, s. 73-82.
- [31] Kraj K., *Kryzys ukraiński. Nowe spojrzenie na wojnę – z rosyjskiej perspektywy*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 2, s. 25–38.
- [32] Kurczab-Redlich K., *Głową o mur Kremla*, Wydawnictwo: W.A.B., Warszawa 2007, s. 103.
- [33] Lepskij W.E., *Analitika razwitija i razwitije analityki*, „Znaniye – Włast” 2013, nr 32 (632).
- [34] Łupak S., *Kreml nauczy studentów, że Zachód gnije, a Rosję czeka świetlana przyszłość*, 18 listopada 2022, <https://ksiazki.wp.pl/kreml-nauczy-studentow-ze-zachod-gnije-a-rosje-czeka-swietlana-przyszlosc>, [dostęp: 18.11.2022].
- [35] Łupak S., *Pranie mózgow staje się faktem. Rosyjskie dzieci na celowniku Kremla*, <https://ksiazki.wp.pl/rosja-cenniejsza-od-zycia-nowy-przedmiot-szkolny-poddaje-dzieci-praniu-mozgu-6809810205620832a>, [dostęp: 23.11.2022].
- [36] Majchrzak A., *W krainie kolorowych matrioszek – jak działa rosyjska dezinformacja?* Demagog, 05 maja 2022, https://demagog.org.pl/analizy_i_raporty/w-krainie-kolorowych-matrioszek-jak-dziala-rosyjska-dezinformacja, [dostęp: 20.11.2022].
- [37] Matcharashvili I., *Wojna rosyjsko-gruzińska. Wojna, która nie wstrząsnęła światem*, Wydawnictwo NapoleonV, Oświęcim 2013, s. 42–60; 81.
- [38] Mężyński A., *Co Rosjanie sądzą o wojnie? ISW ma wyniki sondażu*, 3 września 2022, <https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/8528672,rosja-wojna-rosjanie-isw-ukraina.html>, [dostęp: 22.11.2022].
- [39] Miszewski K., *Kiedy badacz jest tajnym agentem. O postrzeganiu niejawnej obserwacji uczestniczącej jako etycznie problematycznej, metodach badań ilościowych, zakulisowych wymiarach życia społecznego i ich związku ze wszystkim tym, o czym przed chwilą*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2007, t. 3, nr 2, s. 34; 41-52.
- [40] Mokrzycka K., *To nie jest tylko wojna Putina. Wina leży też po stronie zwykłych Rosjan [Wywiad]*, 11 kwietnia 2022, <https://300gospodarka.pl/wywiady/nie-tylko-wojna-putina-winni-zwykli-rosjanie-wywiad>, [dostęp: 18.11.2022].
- [41] Nemeth W.J., *Future war and Chechnya: A case for hybrid warfare*, Monterey, CA 2002.
- [42] Olchowski J., *Hybrydowość zagrożeń* [w:] T. Stępniewski (red.), *Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, Instytut Europy Środkowej, Lublin 2020, s. 33-38.
- [43] Rącz A., *Russia’s Hybrid War in Ukraine – Breaking the Enemy’s ability to resist*, Helsinki 2015, s. 27-47; *Совем Безопасности Рoccusийской Федерацияу*, <http://www.scrf.gov.ru>.
- [44] Reczkowski R., *Operacja krymska – rosyjska koncepcja wojny hybrydowej*, [w:] M. Giętkowski, Ł. Nadolski (red.), *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku*, Wydawca: Muzeum Wojsk Lądowych, Bydgoszcz 2015, s. 265, 272–279.
- [45] Siegień P., *„My już nie możemy sobie pozwolić na to, żeby się bać”*. *Rosjanie wobec wojny*, 26 lutego 2022, Krytyka Polityczna, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/paulina-siegen-rosyjskie-reakcje-na-agresje-na-ukraine/>, [dostęp: 17.11.2022].

- [46] Skoneczny Ł., *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2016, nr 14, s. 39-49.
- [47] Skoneczny Ł., *Wojna hybrydowa – wyzwanie przyszłości? Wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, wydanie specjalne „Wojna hybrydowa”, s. 39.
- [48] Słania A., *Deinformacja w rosyjskich działaniach hybrydowych — wydanie europejskie*, 7 sierpnia 2019, <https://bezpiecznik.org/2019/08/07/deinformacja-w-rosyjskich-dzialaniach-hybrydowych-wydanie-europejskie>, [dostęp: 20.11.2022].
- [49] Sobczak K., *Trybunał ONZ rozpatruje skargę przeciwko Rosji*, Prawo.pl, 8 marca 2022, <https://www.prawo.pl/prawo/skarga-przeciwko-rosji-w-trybunale-onz,513886.html>, [dostęp: 20.11.2022].
- [50] Sojak R., D. Wicenty, *Zagubiona rzeczywistość. O społecznym konstruowaniu niewiedzy*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005, s. 66.
- [51] Sun Wu, Sun Bin, *Sztuka Wojny oraz 36 podstępów*, oprac. J. Zawadzki, Wydawnictwo SBM Warszawa 2022, s. 18-19.
- [52] Szabaciuk A., *Euroazjatycki projekt integracyjny Władimira Putina: szanse i zagrożenia*, [w:] T. Stępniewski, A. Gil, A. Szabaciuk, A. Visvizi (red.), *Rosja Putina – Ukraina – Europa: geopolityka, bezpieczeństwo, gospodarka*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, z. 5, s. 75-76.
- [53] Szandrocho R., *Działania hybrydowe na Ukrainie wyzwaniem dla bezpieczeństwa Polski*, „Wschodnioznawstwo” 2020, nr 14, s. 323-343.
- [54] Wasiuta O., *Geneza pojęcia i zmiany podejścia do wojny hybrydowej w zachodnim dyskursie politycznym i wojskowym*, „Przegląd Geopolityczny” 2016, nr 17, s. 28-30; 34-37.
- [55] *Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2008, s. 518.
- [56] Włodkowska-Bagan A., *Zagrożenia o charakterze informacyjnym* [w:] T. Stępniewski (red.), *Rosja wobec państw Europy Środkowej i Wschodniej: zagrożenia pozamilitarne*, Instytut Europy Środkowej, Lublin 2020, s. 56-64.
- [57] *Wojna oczyma Rosjan. "Wszystko wskazuje na to, że ci ludzie nie wiedzą, co się dzieje"*, 2 marca 2022, Polskie Radio, <https://trojka.polskieradio.pl/artukul/2911903,Wojna-oczyma-Rosjan-Wszystko-wskazuje-na-to-%C5%BCe-ci-ludzie-nie-wiedz%C4%85-co-si%C4%99-dzieje>, [dostęp: 18.11.2022].
- [58] Wojnowski M., *Mit „wojny hybrydowej”. Konflikt na terenie państwa ukraińskiego w świetle rosyjskiej myśli wojskowej XIX–XXI wieku*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2015, Wydanie Specjalne: Wojna hybrydowa, s. 9; 33–34.
- [59] Wspólne ramy dotyczące przeciwdziałania zagrożeniom hybrydowym: odpowiedź Unii Europejskiej, Wspólny komunikat Parlamentu Europejskiego i Rady, JOIN(2016) 18 final, Bruksela 2016, EUR-Lex, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018>, [dostęp: 23.11.2022].
- [60] *Wstyd, imperium, resentment. Społeczeństwo rosyjskie a wojna w Ukrainie. Dr Marta Lechowska w rozmowie z rosyjskimi emigrantami w RPA*, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Kraków 2021, https://nauka.uj.edu.pl/aktualnosci/-/journal_content/56, [dostęp: 18.11.2022].
- [61] Герасимов В., *Ценность науки в предвидении*, (*Znaczenie nauki w przewidywaniu*) „Военно-промышленный курьер” z 27 II 2013 r., no. 8(476), https://vpk.name/news/85159_cennost_nauki_v_predvidenii.html, [dostęp: 20.11.2022].

- [62] Панарин И., *Гибридная война против России; И. Панарин, Гибридная война. Теория и практика*, Москва 2017.
- [63] Панарин И., *Гладиаторы гибридной войны*, „Экономические Стратегии” 2016, no 2, s. 60-65, http://www.inesnet.ru/wp-content/mag_archive/2016_02/ES2016-02-060-65_Igor_Panarin.pdf, [dostęp: 16.11.2022].

